

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

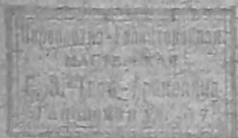
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

15,238

321

F-35

01.03.2013

32/142
P-35

26 SEP 2006

1 DEC 2009

Այ

№ 9229

ԱՆԳԼԻԱՅԻ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄՐ

ե ի

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1004
17591
9229

Կ ա զ մ ե ց

Մ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ.

155
58-9

Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ս.

ՏՊԱՐԱՆ Ք. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
1907

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Յառաջարանի տեղ	V.
1. Պատմական տեսութիւն	5.
2. Թագաւորի իշխանութիւնը	27.
3. Քաղաքացու իրաւունքները	34.
4. Դատաստանական իշխանութիւնը	45.
5. Պառլամենտ	51.
ա. Ընդհանուր խօսք պառլամենտի մասին. Լորդերի պալատը	»
բ. Պառլամենտական կառավարութիւն	56.
գ. Օրէնսդրութեան եղանակը	68.
դ. Պառլամենտի նիստերը	74.
6. Քաղաքական կուսակցութիւնները	87.
7. Ընտրութիւնները	106.
ա. Պատմական տեսութիւն	»
բ. Ժամանակակից ընտրութիւնները	117.
8. Գործադիր իշխանութիւնը	136.

Типографія Х. Бархударянцъ, Срѣтенка, Мясной пер., д. Бѣляева.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ *.

1905 թ. հոկտեմբերի 17-ը նշանաւոր պատմական օր պիտի համարուի Ռուսիայի համար: Եթէ 1861 թուականը մարդկային մարմինն ազատեց ըստրկութեան հաւասար անարդ ճորտութիւնից, 1905 թուականն էլ մարդկային հոգին ու միտքն ազատեց նրանց կաշկանդող ծանրակուռ շղթաներից և ժողովրդին պարզեց բարեքններէց լաւագոյնն ու քաղցրագոյնը—ազատութիւն. խղճի, խօսքի, մամուլի, ժողովների և դաշնակցութիւնների ազատութիւն, կեանքի և գոյքի անձեռնամերձութիւն: Նա ընդարձակեց օգոստոսի 6-ի հրովարտակով ժողովրդին տրուած՝ կառավարութեան գործերին մասնակցութեան իրաւունքը, ընդարձակուեցին և Պետական Դումայի իրաւունքները:

Վաղուց ի վեր ժողովրդի մտածող դասի բուռն ցանկութիւնն էր մասնակցել կառավարութեան բարդ ու դժուար գործին, նրա ղեկն իւր ձեռք ձգել և անխարդախ պաշտպան լինել ժողովրդի ու երկրի շահերին ու բարօրութեանը, և այդ վաղեմի բաղձանքն իրականացաւ և օրէնքով հաստատուեց: Օգոստոսի 6 ի հրովարտակն ընդունում է ժողովրդի ներկայացուցչութեան սկզբունքն և քաղաքա-

* Գրուած է անցեալ 1906 թ. և տպուած է «Նոր-Դար»-ում:

ցիներին իրաւունք է տալիս խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով մասնակից լինել տէրութեան օրէնսդրութիւններին, որով լայնանում է ժողովրդի քաղաքական և հասարակական կեանքի շրջանը: Աւելի քան քառորդ դար ռուս պահպանողականներն և մանաւանդ բիւրոկրատիան ամենայն յամառութեամբ դիմադրում էին այդ շարժմանն և ամեն ճիգ թափում էին խեղդելու այն:

Բուլըզինի խոհանոցում պատրաստած Պետական Դումայի նախագիծն ինքն ըստ ինքեան մի աչքակաղութիւն էր, և ուրիշ բան սպասել մինչև ուղն ու ծուծն այդ բիւրոկրատից չէր կարելի. նոր գինին հին տկերի մէջ չեն ածում: Եւ ահա հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակը լրացնում է օգոստոսի 6-ին հրատարակուածի թերութիւններն և աղատութիւններ է տալիս ժողովրդին, եթէ միայն այդ խոստացած բարիքները մեռած տառեր չմնան, ինչպէս մինչև օրս են: Այդ հրովարտակի զօրութեամբ ժողովրդի ներկայացուցիչներն ոչ թէ լոկ խորհրդակցութեամբ են մասնակցում տէրութեան օրէնսդրութեանը, այլ և ոչ մի օրէնք չէ կարող դրուել ունենալ առանց Դումայի հաւանութեան: Ներկայացուցիչները նաև իրաւունք են ստանում հսկողութիւն ունենալու Բարձրագոյն իշխանութեամբ նշանակուած պաշտօնակալների գործունէութեան վրայ:

Օգոստոսի 6-ի հրովարտակով բաւական չէր ժողովրդին ներկայացուցիչներ ընտրելու իրաւունքը տալ. պէտք էր տալ և այն անհրաժեշտ պայմանները, որոնցով նրանք ժամանակի պահանջների համեմատ

կարողանան անձնութեամբ գործել երկրի ու ժողովրդի, որ նոյնն է թէ պետութեան բարօրութեան համար: Երբ ժողովրդին ներկայացուցիչներ ունենալու իրաւունքն էր տրուած, տրամաբանօրէն նրան պիտի տրուէր և իրաւունք, որ նա ազատ կարողանայ պետական և հասարակական գործերի համար ժողովներ անել, ազատ քննել և զրել նրանց մասին մամուլի էջերում: Առանց այս անհրաժեշտ պայմանների ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը նոյնչափ մեռած և ապարդիւն կըլինի, որչափ այժմեան բիւրոկրատիայի գործունէութիւնը: Եւ կառավարութիւնը, անդօր լինելով դիմադրելու համայն Ռուսիան համակած այդ ահռելի շարժմանը, վերջ ի վերջոյ հարկադրուեց վերոյիշեալ աղատութիւնները տալ ժողովրդին:

Մենք ասացինք, որ ռուս պահպանողականներն և մանաւանդ բիւրոկրատիան, հայրենիքի և ժողովրդի այդ անկօշ խնամակալները, երկար տարիներ դիմադրում էին ժամանակի անողոք պահանջին՝ հին կարգերի փոփոխութեանը: Պահպանողականները, հայրենասիրութեան արածնութիւնն իրենց վերապահելով (ըստ մեծի մասին փողի շնորհիւ), տոհմային պատմութեան աւանդած գլխաւոր սկզբունքներին անհարադատ, խորթ էին համարում այդ օտարածուտ նորամուծութիւնները՝ սահմանադրութիւնն ու ներկայացուցիչների հաստատութիւնը, ամենևին ի նկատ չառելով այն մեծամեծ օգուտներն ու բարիքները, որ համանման հաստատութիւնները տուել են եւրոպական միւս պետութիւններին: Իսկ բիւրոկրատիան էլ, շատ հասկանալի է, բնաւ չէր

կամենալ. քանի որ այդ բոլորը ձեռնառու չէր նրան, որովհետեւ ինքն էր տէրութիւն անում, իշխանութիւն և կամայականութիւն բանեցնում, իւր դործունէութեան համար ոչ մի պատասխանատուութիւն չունէր, ոչ ոքի նա հաշիւ ու համար չէր տալիս, վերահսկողութիւնից ազատ էր և, որ զլիաւորն է, լաւ կ'թանկովից կը զրկուէր: Մինչդեռ նոր պայմաններում նոյն բիւրոկրատիայի զլիաւոր ներկայացուցիչների՝ քաղաքական այդ ոյժերի դործունէութիւնը կը քննադատուի, դնահատութեան և պատասխանատուութեան կենթարկուի: Թէպէտ տակաւին մինիստրները պատասխանատու չեն Պետական Դոմայի առաջ, սակայն այդ ամեն ժամանակի խնդիր պէտք է համարել: Հաստատ է այն, որ նոր պայմաններում ամեն մէկը, կողմնակի ճանապարհներով, սոսկ կապակցութիւնների շնորհիւ, առանց պիտի կամ յիմար զլիտով մինիստր դառնալ չէ կարող, որովհետեւ ստիպուած կը լինի իւր դործունէութեան մասին բացատրութիւններ տալ ժողովրդի կորովամիտ և լեզուանի ներկայացուցիչներին: Բայց զրանից մինիստրների կարինեալ բաղկացած կը լինի համամիտ ու համակարծիք մարդկանցից, որով քաղաքականութեան մէջ որոշ ուղղութիւն կը լինի:

Այսպէս՝ ռուս պահպանողականներն ու բիւրոկրատիան ձեռք տուած և համերաշխութեամբ ոչ թէ երկրի ու ժողովրդի բարօրութեանն ու բարեկեցութեանն էին ծառայում, այլ նրանց դէպի անդունդ էին մղում: Ռուս պահպանողական-հայրենասերների զգացումներն ամենեւին չէին վերաւորւում, տեսնելով որ ամբողջ Եւրոպայում Ռուսիան ու Թիւրքիան

են մնացել, որպէս արսուիւտիզմի (անսահման իշխանութեան, ինքնակալութեան) ներկայացուցիչներ: Նրանք նոյնպէս չէին կամենում ընդունել Եւրոպայում դոյութիւն ունեցող սահմանադրական պետութիւնների տուած պատմական դասերը՝ իրաւական կարգի, քաղաքացիական ապահովութեան և քաղաքական պատութեան սկզբունքներն իւրացնելու կողմից, — այդ ամենը միադամայն շուայլութիւն համարելով Ռուսիայի ժողովրդի համար: Նրանց հայրենասիրութիւնը սկսւում և վերջանում էր պարծենկոտութեան և մեծամտութեան բարձրահիշիւն խօսքերով, իսկ նրանց ազգային համերաշխութեան սկզբունքը դէպի օտարները՝ այլազգիներն ու այլադաւանները, բոլորովին ստոր է, որովհետեւ նրանց քաղաքականութիւնը միջազգային մարդակերութեան և մարդատեցութեան գաղափարով է տոգորուած յանուն բոլոր հպատակ ազգերի ռուսացման: Մեծամտութիւնը փառաւոր կերպով երևեց, երբ նոր ծաղեց ռուս-ճապոնական պատերազմը. նրանք այնպիսի լեզու էին բանեցնում իրենց հակառակորդի նկատմամբ, որ այժմ ամօթից ոչ միայն պիտի կարծրէին, եթէ միայն կարծրելու ընդունակութիւնը չեն կորցրել, և ամօթ խօսքն էլ նրանց համար մի անհասկանալի օտարազգի խօսք չէ, այլ և գետինը պիտի մտնէին: Ծաղոնացիների հասցէով դրած ռուս հայրենասէր-հրապարակախօսների լուսանքներն ու հայհոյանքներն այնչափ թարմ են, որ այդ առթիւ չենք խօսիլ: Ախորժելի մոլորումը, սին պարծենկոտութիւնը սոսկալի իրականութեան շնորհիւ հիասթափութիւն առաջ բերին շատերի, բայց ոչ պատուազուրկ պահպանողա-

կան-հայրենասէրների և բթամիտ բիւրոկրատիայի համար: Հեռաւոր Արեւելքում տեղի ունեցած պատերազմն ամենապերճախօս կերպով ապացուեց հին կարգերի (Ռուսիայի) ապիկարութիւնը նոր կարգերի (Ճապոնիայի) առաջ:

Հին կարգերի, ոստիկանական կառավարութեան ծանր հարուածները մեր գլխին էլ շատ դիպան: Ոչ մի բանի առաջ կանգ չառան հայի ազգային և մարդկային արժանապատուութիւնն անարդելու, մտաւոր ու բարոյական զարգացման բոլոր դժբաղդներն ոչնչացնելու— դպրոց ու դպրանոցներ, բարեգործական ու հրատարակչական հիմնարկութիւններ, մամուլ, զրականութիւն, ազգային սեպհականութիւն՝ փանքական ու եկեղեցական կալուածներ, գրած, — ամեն ինչ գրաւեցին, փակեցին, և ոչնչացրին: Հայոց հայրապետի աւանդական՝ դարերի ընթացքում նուիրագործուած իրաւունքները վրոյի հաւասարեցրին, և մինչև անգամ մի օրացոյց, թող թէ ամսագիր, առանց պետական զրաքննութեան թոյլատրութեան տպելն արգելեցին և այլն: Բայց, խոստովանք լինի, մենք ինքներս շատ բանի համար մեր ձեռքով հող պատրաստեցինք յանուն մի ինչ որ անհասկանալի ազատամտութեան: Սյն ժամանակ, երբ ռուսաց պարբերական մամուլի ազատամիտ մասն ոչ միայն արձակ համարձակ չէր կարողանում խօսել իւր ազատամտութեան մասին, այլ և նրա դրութիւնը մազից էր կախուած, մեր ազատամիտ մամուլն ոչ միայն ազատ խօսում էր իւր ազատամտութեան մասին, այլ և վայելում էր տեղական իշխանութեան հովանաւորութիւնը: Յաճախակի ոչ մի

հնարաւորութիւն չէր լինում պատասխանել այդ ազատամտութեանը, որովհետեւ զրաքննիչը վերջակէտ էր դնում այնտեղ, ուր յօդուածագիրը միայն սկսում էր խօսել նիւթի մասին: Ծառահատուած գրողը դիմում էր Եզովպոսի ոճին և կամ այնպէս էր գրում, որ ընթերցողը տող ընդ մէջ կարդար և հասկանար: Եւ այդ հովանաւորութիւնը վայելում էր այն պատճառով, որ լրագիրը շատ էր ախորժում յարմարուել կառավարութեան քաղաքականութեանը, իսկ երբեմն էլ դատախազի և ժանդարմի պաշտօն կառարել: Սյսպէս՝ երբ ժողովուրդը կալուածների գրաւման լուրն առաւ և ցնցուեց, յիշեալ թերթը պարտք համարեց յետ չմնալ խելացնոր Գալիցինից: Տարակոյս չկայ, որ «Կաւկազ»-ը, որպէս պաշտօնական օրգան, ուրիշ կերպ չէր կարող խօսել կալուածների գրաւման մասին, եթէ ոչ բոլոր հայերին յիմար համարելով, ասել թէ նոյն իսկ հայերի շահերի համար է կառավարութիւն անում այդ: Եւ հայերէն տառերով տպուող այդ լրագիրը, որ նոյնքան հայկական է, որքան և չինական, իսկ աւելի ևս ռուսական, անհրաժեշտ համարեց այդ յօդուածը թարգմանել հայերէն և տալ ժողովրդին, որ սա էլ համոզուի, թէ կառավարութիւնը մեր շահերի վրայ է մտածում (sic!): Սակայն ժողովուրդն անհամեմատ բարձր եղաւ այն մարդկանցից, որոնք յանդգնութիւն են ունեցել իրենց վրայ առնելու նրան առաջնորդելու պատասխանատու գործը: Սյժմ ժամանակները փոխուել են, խօսքի ազատութիւն է, դիմակը կարելի է և պէտք է կամայ կամայ պատռել և դէն շարտել:

Մարդատեցութեան և մարդակերութիւն արդիւնք չէ՞, որ այսօր, XX դարի սկզբում, ամբողջ արեւելեան Անդրկովկասի կապուտակ երեկնակամարը սեւաթոյր ամպերով է պատած, և միշտ բարեխնամ ու բարեգութ երկինքը, փոխանակ յորդառատ անձրեւ և կենսաշող արեւ պարգեւելու այս բերրի և արգաւանդ երկրին, արեան վտակներ է թափել տալիս նրա հողին ու ջուրը ներկելու, կրակի բոցեր է թափել տալիս հայի ինչքն ու կայքը լափելու: Առատ, շատ առատ էր մահուան հունձն այս տարի. բայց արդեօք կշտացան մարդակերները: Եւ ի՞նչ անի բարեխնամ երկինքը, քանի որ ապառաժից էլ կարծր են մարդկանց սրտերը, կուրացել են նրանց աչքեր, խլացել են ականջներ. ոչ արիւնն են տեսնում, ոչ մահը, ոչ էլ կրակը: Թող անմեղ մարդոց թափած արիւնը թափել տուողների զլխին թափուի: Վհատել պէտք չէ, արեան գաշտերում էլ բուսնում են հոտաւետ ծաղիկներ. մօտ է դարունը. կարծում եմ, որ այդ օրը մենք կրտսններ:

Մանջուրիայի օտար դաշտերում անվերջ խայտառակ պարտութիւններ կրելուց յետոյ՝ կառավարութիւնը սկսում է քաջագործութիւններ անել և սխալ գործութիւններ ցոյց տալ բնիկ երկրում, անդէն ժողովրդի հետ կռուելով, որովհետեւ ժողովուրդը այդ անպատուութիւնը մարտել չէ կարողանում և իւր իրաւունքներն է պահանջում: Բնիկ ժողովրդի դէմ կռուելու համար, բարոյապէս սնանկացած բիւրոկրատիան մի ձեռք պարզում է ազգային հուլիզաններին, միւսը՝ թաթար խուժանին՝ Անդրկովկասի համար: Իւր զիւական նպատակների համար կառավար-

չութիւնն աւելի յաջող ընտրութիւն անել չէր կարող, աւելի համապատասխան տարր գտնել չէր կարող. քան թաթար խուժանը, նախ՝ որովհետեւ հաւատացած ենք, որ ոչ մի ազգ այդպիսի անարգ, խայտառակ պաշտօն չէր ստանձնիլ, կոյր գործիք չէր դառնալ, իսկ ապա՝ որովհետեւ անհուն տգիտութեան մէջ խարխափող թաթար խուժանը միշտ օժտուած է ստոր բնազդութիւնով. Անդրկովկասի ո՞ր ազգաբնակչութեան մէջ այնքան գողեր ու աւազակներ կան, ինչպէս թաթարների, որոնք սերնդէ սերունդ աւազակ ծնւում են, աւազակ մեծանում և աւազակ էլ մեռնում:

Այդ հրէշային դործը՝ հայերին թաթարների ձեռքով կոտորել տալը՝ սկսուեց Բաղուում փետրուար ամսին, և առաջներ, որ իւր ձեռքերն եղբօր արիւնով ներկեց, Նախաշիձէն եղաւ: Արդեօք նա այդ արաւ Գալիցիին փոխարէն վրէժխնդիր լինելու համար, թէ՞ քաղաքական այլ նպատակներով ուզեց հայերին ահ ու սարսափի մէջ պահել, թէ՞ երկունս էլ միասին էր, որ հաւանական է թւում մեղ,—հատաւ չզիտենք, բայց որովհետեւ «Իմ է վրէժխնդրութիւն և ես հատուցից», նա ինքն էլ տեղորի ենթարկուեց: Բաղուի ողբերգական աղէտից յետոյ, բնականաբար, ամենքն սկսեցին հետաքրքրուել, թէ ի՞նչ էր նրա պատճառը: Ոմանք ասում էին, թէ աներեւոյթ ձեռքեր կան, բայց և այնպէս չարազուեց, չիմացուեց այդ արիւնռուշտ դահիճների ու վրէժի՞նք*:

* Առաջին Պետական Դումայում Իշ. Ուրուսով վարագործը պատուեց և շատ բան մերկացրեց:

Ոմանք էլ ասում էին, թէ մեծ դեր է խաղում համխառնականութիւնը, սակայն այդ դէպքում, անտարակոյս, կառավարութիւնն աւելի խիստ միջոցների կրդիմէր առաջն առնելու, քան թէ նա մինչև օրս է արել: Մինչ այս մինչ այն՝ բայց կոտորածը վարակիչ հիւանդութեան կերպարանք ստացաւ և համարեա նոյնանման նշաններով մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ սկսեց բռնկել:

Սկզբում կառավարութիւնը չքմեղս էր ձևանում, ցոյց էր տալիս, թէ ինքն էլ շատ է հետաքրքրւում պատճառներն իմանալու. քննութիւն նշանակեց, յատուկ այդ գործերի համար սենատոր եկաւ, և այդ դէպքում էլ բիւրոկրատիան ցոյց տուեց իւր անընդունակութիւնը: Քննութեան հետեւանքն այն եղաւ, որ ոստիկանական պաշտօնեաներից 5—6 հոգի պաշտօնից արձակուեցին և դատաստանի պիտի յանձնուին (?). յետոյ՝ մի քանի բեռ մրոտուած անպէտք թղթեր: Անցաւ կէս տարի. Բագում կրկնուեց նոյն արիւնհեղութիւնը. բացի բաղձաթիւ մարդասպանութիւնից՝ մոնղոլեան արշաւանքն ու վայրագ բարբարոսութիւնը հրոյ ճարակ դարձրին նաւթահանքերը: Այդ ահռելի դէպքից յետոյ միայն մտաբերեցին, որ փետրուար ամսին տեղի ունեցած աղէտի համար Կուզմինսկին մի մեծ շատուով ուղարկուած էր քննութիւն անելու, որ նա թէև քննութիւնն արել է, բայց դեռ ևս ղեկուցումն չէ ներկայացրել Յարգելի սենատորը շատ թեթեւ կերպով էր նայել իւր ստանձնած պարտականութեան վրայ. ուրիշների արիւնը, մահը, գոյքը, կորուստը նրա համար երկրորդական, երրորդական նշանակութիւն

են ունեցել: Ամարանոցում հանգիստ նստած՝ նա ղեաղդուած էր գիտնական-ուսումնական հետազոտութիւններ անելով հայ-թաթարական թշնամութեան մասին և, անշուշտ սիգար ծխելով՝ հարթել և գեղեցկացրել է այդ երկասիրութեան ոճերն ու դարձուածքները: Երանի թէ մի օր արժանանայինք տեսնելու նրա այդ նշանաւոր ուսումնասիրութիւնը*: Եթէ հանգիստ, խաղաղ ժամանակ դատաստանական գործերի քննութիւնն ու դատավարութիւնը ձգձգուած, ուշանում է,—դատապարտելի է, ուր մնաց մի այդպիսի բացառիկ դէպքում: Եւ վերջապէս այդ աղէտի պատճառը միթէ մի քանի ոստիկանական ծառայողներ, պաշտօնեաներ էին: Ոստիկանութիւնը՝ համայն Ռուսիայի բարոյապէս սնանկացած, նեխուած, օտից մինչև գլուխ ապականութեան մէջ ընկղմուած այդ վարչական մարմինը, այնտեղ ոչ միայն անհաղորդ չէ եղել, այլ և մեծ դեր է խաղացել այդ ոճրագործութիւնները կատարելիս, ինչպէս և ուրիշ քաղաքներում, բայց և այնպէս նրանք ինքնազուլիս չեն գործել: Անցեալ դարի գերմանական լաւագոյն հրապարակախօսներից մէկը՝ «սրտի արիւնով և ներդերի հիւթով» զրոյ Լիւդվիգ Բեռնէն, խօսելով գերմանական ոստիկանութեան մասին, ասում է. «Եթէ առաքինութիւնը իմ դուստրը լինէր, դատախարակելու համար կը գերադասէի հասարակաց տուն տալ նրան, քան թէ ոստիկանատուն»: Թէ ինչ կասէր Բեռնէն Բա-

* Այս յօդուածը գրելուց յետոյ լոյս տեսաւ և մի մասը հայոց Թերթերում էլ Թարգմանուեց: Բայց ինչ օգուտ.

գութի ոստիկանութեան մասին, եթէ տեսնէր—չգիտեմք. բայց աներկբայելի է, որ Բագութի ոստիկանութեան մասին խօսելիս «առաքինութիւն» խօսքն անգամ զործ ածելը յանցանք է, իսկ պոռնիկը, որչափ էլ բարոյապէս բնկած լինի, դարձեալ Բագութի ոստիկանական պաշտօնեաներից շատ բարձր կը լինի, որովհետեւ անընդունակ կը լինի այդպիսի ոճիրներ գործելու: Ամիսների ընթացքում մենք շարունակ լսում ենք, որ Բագութի ոստիկանութիւնը նորից պիտի կազմակերպուի, բայց մինչև օրս լոկ խոստումներ են: Ոստիկանական պաշտօնեաներն էլ, իմանալով որ իրենց պիտի հեռացնեն, ամեն մի միջոցի դիմում են հայի և թուրքերի յարաբերութիւններն աւելի ևս լարելու, որպէսզի մէջտեղն իրենք օգտուեն:

Փետրուարի աղէտից յետոյ վերջապէս ուրախալի լուր եկաւ, թէ քրիստոնեայ՝ երկրի քրիստոնեայ Թագաւորի քրիստոնեայ փոխարքան է գալիս Կովկաս՝ երկիրը խաղաղացնելու և ժողովուրդն հանգստացնելու ջերմ փափագով: Հայերս էլ երազեցինք, թէ Ռուսիայի «քրիստոսասէր զինուորութիւնը» կը պաշտպանէ մեզ, մահապաններն այլևս մեզ չեն մորթիլ, երկիրն աւերակ չեն դարձնիլ և սրբութիւնները չեն պղծիլ: 2^է որ նոյն քրիստոսասէր զինուորութիւնը 27 տարի առաջ յանուն քրիստոնէութեան և մարդասիրութեան Թուրքիա ոտք կոխեց իւր քրիստոնեայ եղբայրակիցներին թրքական «չլսում» գաղանձութիւններից, բռնակալի լրծից ազատելու համար: 2^է որ այն ժամանակ մենք էլ խաչով ու խաչվառով էինք դիմաւորում այդ քրիստոսասէր զինուորներին և ամեն բանով օգ-

նում նրանց: Որչափ զզուելի և քսամների է, երբ քաղաքականութեան մէջ ոչ թէ քրիստոնէական սկզբունքներով են ղեկավարւում, այլ քրիստոնէութիւնն որպէս դիմակ են գործ ածում իրենց յետին նպատակների համար: Յանուն որ քրիստոնէութեան է կատարւում այս կոտորածը «պրաւոսլաւ» Ռուսիայում:

Եկաւ և փոխարքան: Չանցաւ մի քանի օր, և ահա կոտորած է սկսւում Նախիջևանում, յետոյ նոյնը տեղի է ունենում Երևանում, Շուշում, նորից Բագում, դարձեալ Բագում, Գանձակում, Թիֆլիսում, իսկ զիւղերում, ի հարկէ, իւր կարգով: Եթէ դա նշանակում է երկիրը խաղաղացնել և ժողովուրդը հանգստացնել, ապա արեան մէջ լողացնելն որը կը լինի: Ամիսներ շարունակ մեզ կերակրեցին «անթիւ ու անհամար խոստումներով», բայց գնդակն ու կրակն անդադրում իրենց գործն են տեսնում: Երբեմն մարդիկ են ուղարկուել իբր թէ կոտորածի առաջն առնելու, բայց հակառակն է եղել. գնացողներն ոչ թէ յօգուտ հայերի են գործել, այլ ի վնաս, և ամենքն անպատիժ մնացել: Եւ եթէ մէկն այնչափ սրտացաւ է եղել, որ անխաղախ կամեցել է բան անել, պաշտօնում երկար չէ մնացել, ինչպէս պրինց Նապոլէոնը: Բնորոշ է և այն հանգամանքը, որ գնեիրալ Տակայչվիլին ամիսներ անցնելուց յետոյ է համոզւում, որ հայերը յանցանք չունեն: Ուրեմն այդ անցած ամիսների ընթացքում նա հակառակ կարծիք է ունեցել և թողել, որ թաթարներն իրենց ուղածն անեն հայերի հետ: Բայց և այնպէս նրա վրայ դեռ

ևս ծանրանում է Գանձակի աղէտը, իսկ նա հանգիստ Պետերբուրգում նստած է, մինչև անգամ աւելորդ էլ է համարում իրեն արգարացնել: Վերջապէս մենք կառավարութիւն ունեցնք, թէ՞ ոչ, եթէ կայ կառավարութիւն, ո՞ր է նա, ի՞նչ է անում, ինչպէ՞ս նա կարող է թողնել, որ յանցաւորը հանգիստ նստի, իսկ հարիւրաւոր ու հազարաւոր մարդիկ տուժեն, լաց ու կոծի մէջ, անտուն ու անտեղ մնան: Պարզ է, որ կայ մի գաղտնի յոժ, որ յօրինում է այդ կոտորածը, խրախուսում, քաջալիրում է պրովոկատորներին: Հազար անգամ այդ աղէտների ժամանակ զինուորները պարզ ասել են, թէ մեզ հրամայուած չէ միջամտել կամ խառնուել, իսկ հրամայողն ո՛չ դուք էք, ընթերցող, և ոչ էլ ես: Կազակներից մէկն օրը ցերեկով մարդ է ըստպանում և արդարանում նրանով թէ՛ կարծեցի հայ է. ուրեմն թոյլտրուած է հային առանց պատասխանատուութեան սպանել: Եթէ մէկը մի սոխի զլուխ թռցնէ, անպատճառ կը պատժուի, իսկ եթէ հայի զլուխը թռցնէ՝ անպատիժ կը մնայ, գուցէ և վարձատրուի:

Բայց ներեցէք, յանցաւորները, ոճրագործներն երբեմն պատժւում են: Սյապէս, երբ Բալխանին համարեա ամբողջապէս մոխիր դարձաւ և ամեն ինչ թալանեցին, մօտակայ զիւղերում էկզեկուցիա նշանակեցին, և զիտէք, թէ քանի՜ օր—մի շաբաթ: Սնշուշտ այս գէպերից հայերը խելքի կը գան, իսկ թաթարները՝ հրեա առնելուց յետոյ, աստառն էլ կուղեկան:

Մի ուրիշ կոմէդիա: Տէրութեան երկու հպատակ

ազգութիւնների՝ հայերի և թաթարների միջև արիւնհեղութիւն, կոտորած է, և կառավարութիւնը, փոխանակ իւր հեղինակաւոր իշխանութեամբ միջամտելու և արեան նախճիրին վերջ դնելու, թողնում է, որ հաշտութեան պայմաններ մշակեն, դաշինք կռեն: Բազուի հայ և թաթար բնակչութեանց ներկայացուցիչները պայմանները մշակում են՝ էական կէտ դնելով նիւթական պատասխանատուութիւն: Երկու կողմի ներկայացուցիչները ներկայանում են փոխարքային, հանդիսաւոր կերպով յայտնում նրան հաշտութեան պայմանի գլխաւոր կէտերը, փոխարքան էլ զոհունակութիւն ու բերկրանք է յայտնում, կարծելով թէ Բազուն շուտով երջանիկ Սրկադիա պիտի դառնայ, և ապա հանգիստ սրտով մեկնում է: Մի կողմ թողնելով դաշնադրութեան էութիւնը, թողնելով և այն, որ թաթարները հէնց հետեւեալ օրը խաբեցին թէ փոխարքային և թէ հայերին, մեզ համար ցանկալի է իմանալ, թէ ո՞ր բարեկարգ իշխանութիւնը կը թոյլատրէր այդ Սրդեօք դա ռուս-ձապոնական պատերազմն էր, որ լիազօրներն խաղաղութեան պայմաններ մշակէին, ստորագրէին, փոխարքան էլ վաւերացնէր. մենք կամենում ենք ասել, արդեօք երկու քաղաքականապէս անկախ ազգեր էին կռիւ մղում միմեանց դէմ և ապա հաշտւում որոշ պայմաններով, այսինքն՝ միմեանց փոխադարձ քաղաքական զիջումներ անելով, թէ՞ իշխանութիւնն էր իւր նպատակների համար կռուեցրել երկու հարեան ժողովուրդ, կամ եթէ նա չէր կռուեցրել, թշնամացրել, միթէ նոյն իշխանութեան պարտականութիւնը չէր խաղաղու-

թիւն հաստատել նրանց միջև: Չէ՞ որ անյայտ են թշնամութեան պատճառները, հեռաբար և համապատասխան հաշտութեան պայմաններ չէին կարող մշակուել: Եթէ կառավարութիւնը գոյութիւն ունէր, եթէ նա ուժասպառ չէր, անզօր չէր, եթէ այդ կոտորածը դադանի մնացող զօրութեան յօրինածը չէր, պրովոկացիայի արդիւնք չէր—նա պարտաւոր էր բարձրացնել իւր ձայնն իւր իսկ հեղինակութիւնը պաշտպանելու, իւր իսկ վարկն ոտնատակ չտալու համար: Իսկ որ թաթարները խաբեցին, այդ ինչպէս կարողացան մարտել իշխանութեան ներկայացուցիչները: Ահա այսպէս է կատարուում էր աչքի առաջ պատմութեան կոմէդիան:

Թէ հպատակ և թէ ազատ ժողովուրդի և կառավարութեան միջև միշտ փոխադարձ պարտականութիւններ են լինում: Չէ կարելի ժողովուրդի վրէն զննել անթիւ ու անհամար պարտականութիւններ և չտալ նրան ոչ մի իրաւունք. կառավարութիւնն էլ չէ կարող ամեն տեսակ իրաւունքներ, անսահման կամայականութիւններ բանեցնել առանց որոշ պարտականութիւնների: Հայ ժողովուրդը միշտ հաւատարիմ հպատակ է եղել ռուսաց տէրութեան, հաւատարմաբար ծառայութիւններ է մատուցել ռուսաց զահակներին, միշտ կատարել է իւր բարոյական պարտականութիւնները, և ի տրիտուր այդ հաւատարմութեան ներկայումս շատ կասկածելի առաւելութիւն ունի վայելելու ռուսաց օրէնքների հովանաւորութիւնը, եթէ չասենք որ ամենեւին ազատ է նրանց պաշտպանութիւնից: Հայ ազգը ներկայումս ռուսաց բիւրոկրատիայի աչ-

քի փուշն է: Հային կարելի է օրը ցերեկով ծախ պէս սպանել կամ հաւի պէս մորթել, հայի ինչքը կարելի է կողոպտել, տունը կրակ տալ, մօխիւր աւերակ դարձնել. հայ կնոջ, հայ օրիորդին կարելի է բռնաբարել, լլկել, առեանդել, և յանցաւորն անպատիժ կրմնայ,— և դա նշանակում է վայելել օրէնքների հովանաւորութիւն, պաշտպանութիւն: Օրէնքի հովանաւորութիւն է նաև շարունակ հայերին զինաթափ անել և թաթարներին ռադիկալութեան միջոցով զէնք բաժանել, որ հայերին լաւ մորթեն: Բիւրոկրատիան, գոնէ բարձրագոյն իշխանութեան ներկայացուցիչը, այդպիսի միջոցներով է կամենում երկիրը խաղաղացնել, ժողովուրդը հանգստացնել: Օրէնք ոտնահարողն իրաւունք չունի ուրիշից օրինաձանաչութիւն պահանջել: Մենք շուտով ականատես կըլինենք, ինչպէս «Կարմիր համիդն» է բողոքում, եթէ միայն դեռ ևս չէ բողոքել, որ հայի ոչ կենանքն է ապահով Ռուսիայում և ոչ էլ գոյքը: Գուցէ նա պահանջէ, որ եւրոպական մեծ պետութիւնները, եթէ իրաւունք են համարում միջամտել Թիւրքիայի՝ այդ «հիւանդ մարդու», ներքին դործերին, նոյնն անեն և Ռուսիայի՝ «երկրորդ հիւանդ մարդու» վերաբերմամբ գէթ յանուն մարդասիրութեան: Տասն և մէկ ամիս հայերի կոտորածը շարունակւում է: Անզօր էր կառավարութիւնը հէնց էն գլխից այդ շարժումը խեղդելու, թէ ոչ—չգիտենք, պարզ է միայն, որ կառավարութիւնն իւր տարրական պարտականութիւնը մի բուռն քրիստոնեայ ժողովուրդի վերաբերմամբ չկատարեց և չէ էլ ուզում կատարած լինել: Փոյթ չէ, որ ինքը չէ կա-

տարում. զոնէ թողնէր, եր հայերն իրենց պաշտպանէին: Այդ էլ նա չէ թողնում:

Կառավարութիւնն ակներե կերպով թշնամի է մեզ. դրա մասին երկու կարծիք լինել չէ կարող: Մեր դրացի ազգերն ոչ միայն բարեկամ չեն մեզ, այլ և չարախնդութեամբ են նայում մեր աղէտի վրայ: Յոյս ունենալ ում և իցէ վրայ բնաւ չենք կարող: Մենք պիտի մտածենք մեր մասին և մեր գլխի ճարը անանք: Այդ դէպքում երկու իրադրոճելի պայման կայ և անհրաժեշտ պայման— համազգային միութիւն բառիս ամենընդարձակ իմաստով, որպէս բարոյական ոյժ, և անձնապաշտպանութիւն— զինուել, զինուել և միայն զինուել: Այժմեան հանգամանքներում ոչ ոք մեզանից չպիտի թոյլտայ իրեն որեւէ շռայլութիւն և զեղխութիւն: Այն ամեն աւելորդ բաները, որ մենք գնելու լինենք, մեզանից կամ հո—ւ—ւ—ւն է խլելու կամ թաթար: Աւելի լաւ կը լինի մի զէնքի տեղ երկուսն ունենալ, երկուսի տեղ՝ երեքը, երեքի տեղ՝ չորսը: Զէնքն երբեք աւելորդ չի լինիլ: Նոյնը պիտի լինի և ամեն մի զիւղում: Գոնէ եթէ մեռնելու ենք, պատուով մեռնենք և այնպէս լռենք: Մինչև որ Ռուսիայում չհաստատուեն նոր իրաւական կարգեր, մինչև որ ժողովուրդը չտանայ քաղաքացիական ապահովութիւն և քաղաքական ազատութիւններ, երբեք մենք չպիտի մոռանանք, որ մեր կատաղի, արիւնարբու թշնամին կանգնած է մեր գլխին, հետեաբար և ամեն չարիքներ մենք կարողենք սպասել նրանից:

Հայերիս վերաբերութեամբ ռուսաց քաղաքականութիւնը ոչ միայն չէ փոխուել դէպի լաւը, այլ աւելի

վատթար, կորստաբեր է, քան թէ Գալիցիինի օրով, միայն այն զանազանութեամբ, որ այժմեան քաղաքականութիւնը քողարկուած է սրտացաւութեան և բարեացակամութեան դիմակով: Գալիցիինի քաղաքականութիւնը ցինիզմի քաղաքականութիւն էր, և որչափ քաղաքական ցինիզմը շաղկապուած է լինում քաղաքական անբարոյականութեան հետ, այնչափ էլ այդ անբարոյականութիւնն ունեցաւ իւր կորստաբեր ազդեցութիւնը վարչական շրջանների վրայ, ուստի և յառաջացան բազմաթիւ քաղաքական խոշոր սխալներ: Քաղաքական այդ անբարոյականութեան առաջն առնելու կամ արմատախիլ անելու համար բնաւ հերիք չեն բոն-վիվանի արիստոկրատիկ ձևերն ու շարժումները, արտաքին ցոլքն ու փայլը կամ անբովանդակ բարեսրտութիւնը, որոնք միայն կարող են քողարկել հաստատ համոզումների ու հայեացքների, քաղաքական դաւանանքների և ճշմարտասիրութեան կատարեալ բացակայութիւնը: Նախկին քաղաքականութեան սխալներն ակներե են, սակայն վարանման ու տատանման քաղաքականութեամբ, լոկ խոստումներով, քաղցր ու սիրալիր ընդունելութիւններով քաղաքական սխալներ ուղղել չի լինիլ. անհնաժեշտ են արմատական միջոցներ, իրաւական կարգեր, որ պահանջում է Ռուսիայի լաւագոյն մասը:

Հայերիս նկատմամբ Գալիցիինի քաղաքականութեան երկու մեծ սխալն ուղղեց փոխարքան, վերադարձնելով կալուածներն և վերաբանալով փակուած դպրոցները, որոնց համար խորին երախտագիտութեամբ ենք յիշում զրաֆի անունը: Միւս կող-

մից արդի քաղաքականութիւնը նոր քաղաքականութիւն չէ,—սխալուած չենք լինիլ, եթէ ասկեք, որ Գալիցիոյի քաղաքականութեան շարունակութիւնն ու վերջաբանն է, այն է՝ հայերին տնտեսապէս քայքայել, ոչնչացնել, ուստի և հայութիւնը, որպէս ազգութիւն, մեր առաջ մի մեծ հարցական նշան է: Ինչե՞ն պէտք այդ կալուածներն և ուսումարանները, երբ կեանքի և գոյքի ոչ մի ապահովութիւն չկայ, երբ ժողովուրդը նիւթապէս քայքայուելուց յետոյ հնար պիտի չունենայ անձատուր լինելու խաղաղ կուլտուրական-յառաջադիմական կեանքի: Չենք ժխտում, շատ բարի, մարդասէր դիտաւորութիւններով ու ձգտումներով է փոխարքան ուղեւորուել դէպի իւր սիրած Կովկասը, բայց նրա փոխարքայութեան միջոցին կատարուածները, Կովկասի XX դարի պատմութեան սե և մնայլ էջերն են կազմում: Պատմութեան այդ սե էջերը կրկինն որպէս յաւերժական յուշարձան, որի պատուանդանին փռուած կրկինին հայ և թաթար բնակիչների դիակներ, իսկ յուշարձանի վրայ պատմութիւնը կարձանադրէ և արդէն իսկ արձանադրում է, թէ կոտորածներ եղան այս-ինչ քաղաքներում և այն-ինչ գիւղերում, այսքան հայ և այնքան թաթար սպանուեցին, այսքան գիւղ փլատակ դարձաւ, այսքան տուն հրոյ ծարակ եղաւ և այլն... Մարդիկ մարդկային արիւն թափելուց չէին կշտանում, գինովցած էին. մարդկային արեան ծարաւի բորեանները շարունակ արեան խրախճանք էին յորինում: Ոչ մի վայրենի գաղան, եթէ միայն նա սովալլուկ չէ և վրան չեն յարձակւում, այն գաղանութիւնները

չէ անում, ինչ որ անում են մարդիկ: Հին ռեժիմի այս մի քանի զոհարների տեսութիւնն անելուց յետոյ անցնենք նոր ռեժիմի առաջին քայլին:

Հոկտեմբերի 17-ի հրովարտակն անպայման տալիս է մարդկային իրաւունքներ և այնպիսի պայմաններ, որոնց շնորհիւ միայն կարելի է վայելուչ գոյութիւն ունենալ: Սյդ իրաւունքները կամ ազատութիւնները մարդկային բնութեան հոգեկան բարձր սկզբունքների արտաքին իրականացումն է և կարող է իրագործուել բարոյական համերաշխութեամբ, բարոյական միութեամբ: Սյդ հոգեկան վեհ սկզբունքներն են՝ խղճի և խօսքի ազատութիւնը: Եթէ մի տեղ չկայ բարոյական միութիւն, եթէ բացակայ է խղճի հրամայող և խայթող ձայնը, եթէ կուսակցութիւններն իրենց համար ծանապարհ հարթ են սպանութիւններով, խռովութիւններով, արիւնով ու կրակով, այնտեղ անձի ազատութիւն լինել չէ կարող: Նախ և առաջ մարդու անձնաւորութիւնն ապահով, անձեռնմխելի և ազատ պիտի լինի: Մինչդեռ այդ պատմական հրովարտակն հրատարակելուց յետոյ՝ ուսս «հայրենասէրներն»՝ աղբային դրօշակը բարձրացրած, թագաւորի պառկերը բռնած, Բօժէ, ցարեա խրանի» երգելով՝ իրենց պատուոյ անդամների՝ «միջաղբային հուլիգանների» և ոստիկանների առաջնորդութեամբ և «քրիստոսասէր զինուորութեան»՝ կաղակների հովանաւորութեամբ, ամեն տեղ մարդկանց անխնայ, անգթաբար ջարդեցին, տները հրդեհեցին, ունեւ-չունեւը կողոպտեցին: Կան ուրիմն մարդիկ, որոնք այդպէս են հասկանում հայրենասիրութեան բարձր գաղափարը, այդպէս է արտայայտւում այդ նուիրական,

սուրբ զգացումը: Վայ այն կառավարութեան, որի կուսակիցները, սիւները հուլիզաններն ու սե հարիւրեակի անդամներն են: Ռուս հայրենասէրները չպիտի մոռանան, որ եթէ մի մարդ ինքը չունի բարոյական ղեկավարող սկզբունքներ, նրանց արտայայտիչը լինել չէ կարող, և ով որ ուրիշի ազատութիւնն է ոտքի տակ տալիս, նա ինքն էլ ազատ մարդ լինել չէ կարող: Որպէսզի մարդիկ մարդու և ոչ թէ զազանի պէս ապրին, անհրաժեշտ պայման է, որ նրանց մէջ բարոյական համերաշխութիւն, միութիւն լինի: Ամեն մի կուսակցութիւն, ինչ ուղութիւն էլ որ ունենայ, առ ժամանակ պիտի թողնէ իւր վերջնական նպատակները, որպէս հեռու ապագայի դործ, և միացած մի ահռելի ոյժ պիտի կազմենաբոլորով վերջնականապէս տապալելու, նրա համար մի խոր, շատ խոր գերեզման փորելու և մի ծանր տապանաբար էլ վրան դնելու, որ այդ հազար-գլխանի հիդրան յաւիտեանս չկարողանայ բարձրացնել իւր պլանդակ գլուխը: Ոյժերը պիտի միացնել իրաւական կարգերը կեանքի մէջ մտցնելու, նրանց գոյութեան իրաւունք տալու, որպէս զի կազմալուծուած, բարոյապէս անանկացած ու քայքայուած ոստիկանական կամայականութիւնը, որին պարտական ենք մեր ազգային ճգնաժամը, և ոչ մի աստիճան չարտայայտուի: Բարոյական համերաշխութեան բացակայութեան շնորհիւ մանուկ ազատութիւնը շատ շուտ կարող է տապալուել անհաւասար կռուի մէջ: Պէտք է կազմակերպուել, պէտք է դործել և դործել զիտակցաբար՝ նշանաբան ունենալով համերաշխութիւնը, ընդհանուր թշնամու դէմ կռու-

ելու համար: Հոկտեմբերի սոյո օրերն ամբողջ աշխարհի առաջ վկայեցին, որ ռուս յետադարձականներն և բիւրօկրատիան ոչ մի սոոր միջոցի առաջ կանգ չին առնում ժողովրդի ձեռք բերած ազատութիւնները նոյն ժողովրդի արեան ծովն մէջ խեղդելու:

Եւ ահա դէմ յանդիման կանգնած կռոււմ են երկու անհաշտ թշնամի՝ հին ռեժիմն ու ժողովուրդը: Առաջինը կամենում է բանեցնել իւր իրաւունքներն և բանեցնել ըստ քմահաճութեան, իսկ երկրորդը կատաղի բողոքում է նրա կամայականութիւնների դէմ և բարձրաձայն գոչում. «ո՛չ այլ ևս մենք այդպէս ապրել չենք կարող, մենք էլ ենք ուղում իրաւունքներ ունենալ, մարդավայել կերպով ապրել»: Իշխանութիւնից հրաժարուելը դժուար է, որովհետեւ իշխանութիւնը սիրելի է և քաղցր, բայց որչափ սիրելի և քաղցր է կեանքը: Իշխողն երբէք չէ կրում այն տանջանքներն ու նեղութիւնները, ինչ որ կրում է ժողովուրդն և այդ պատճառով սա թանկ է գնահատում կեանքի ազատութիւնը, որի համար զոհւում է, արիւն է թափում և նահատակում: Տարակոյս չկայ, որ այդ կռուից ժողովուրդը պատուով դուրս կըգայ և յաղթանակը կըտանէ, որովհետեւ իշխողն երբէք չպիտի մոռանայ, որ իւր ունեցած ոյժն ու իրաւունքները նոյն ժողովուրդն է տուել, նոյն ժողովուրդն է կազմում: Եւ կուրացած իշխանութիւնը, որ կարծում է, թէ ի վերուստ է այդ ամենը, չարաչար տուժում է: Այդպէս մտածել նա կարող է, քանի որ ժողովուրդը տգիտութեան մէջ է խարխալում, բայց երբ նա աչքը բաց է անում, լոյս է տեսնում, բնականաբար, նա սկսում

է իւր իրաւունքները պահանջել: Ինչ տարօրինակ բան կայ, եթէ ժողովուրդը կամենում է իմանալ, թէ պետական զանձարանին տուած իւր արիւնքրտինքով վաստակած փողն ո՞ւր է գնում, ինչպէս է ծախսուած: Զարմանալի, աւելի ևս՝ դատապարտելի բան չկայ, եթէ այսօր ամեն մի հայ ուզում է իմանալ, թէ ով է իրեն հալածողը, կողոպտել և սպանել տուողը, որպէս զի յանցաւորը պատժուի: Եթէ մէկը փողոցում կարող է իւր երեք-չորս բարեկամի կամ ծանօթի հետ միանուագ խօսել, ինչո՞ւ նա չէ կարող հարիւրի, հազարի, մի քանի հազարի հետ առանց արգելքի խօսել, եթէ նա դրանով ոչ ոքի չէ ֆլաստում: Եթէ մարդ իրաւունք ունի մտածելու, ինչո՞ւ նա իրաւունք չպիտի ունենայ իւր մտածմունքները, խորհրդածութիւնները բերանացի կամ թէ մամուլի միջոցով ուրիշներին հաղորդելու: Այդպէս չէ նայում իւր վրայ իշխանութիւնը. նա կարծում է, թէ միայն ինքը կարող է կառավարել լայնատարած պետութիւնը, և եթէ ինքը չլինի, պետութիւնը կը քայքայուի, բաժան-բաժին կը լինի: Նա միշտ ձգտել է ժողովուրդը սոսկալի տգիտութեան մէջ պահել, որպէս զի նրա մէջ հաստատ պահէ այն հայեացքը, թէ միայն իշխանութիւնը պիտի կառավարէ երկիրն և ոչ թէ ժողովուրդը: Բայց ժողովուրդը սթափուեց խոր քնից և սկսեց պահանջել իւր անկապտելի իրաւունքները: Մոլեգնած, կատաղած իշխանութիւնը՝ փրփուրը բերանին սկսեց չարաչար պատժել, վրէժխնդիր լինել ժողովրդի այդ յանդգնութեան համար: Հոկտեմբերի օրերն այդ են վկայում:

Նոյն հոկտեմբերի 17-ին հրատարակուած հրովարտակի մի կէտն ասում է. «Սահմանել, որպէս անդրդուելի օրէնք, որ առանց Պետական Դումայի հաւանութեան ոչ մի օրէնք ոյժ չաւանայ»: Այս կէտը զուտ սահմանադրական կէտ է, թէև առայժմ միայն Պետական Դումայի համար: Միաժամանակ այդ հրովարտակը, ինչպէս առաջ ասացինք, զեռօյի է հաւասարեցնում Բուլլգինի բիւրոկրատիական լաբորատորիայում պատրաստած նախագիծը: Այդ հրովարտակն առաջին հարուածն է տալիս արքայազնին կամ ինքնակալութեանն և հիմք է դնում սահմանադրութեան, այսինքն՝ թագաւորն առայժմ որոշ չափով է հրաժարուում իւր իրաւունքներէ յօգուտ ժողովրդեան, որ պիտի գործադրէ այդ իրաւունքները Պետական Դումայում, հետեւաբար ծնունդ է առնում Ռուսիայում ժողովրդապետութիւն (դեմոկրատիա), որ կաճի և կըզարգանայ, ինչպէս Արևմտեան Եւրոպայում: Այնտեղ արքայազնը փաղուց արդէն գոյութիւն չունի և ընդհակառակը շատ զարգացել է ժողովրդապետութեան գաղափարը, և ամեն տեղ սահմանադրութիւն կայ բայց ի հարկէ միմեանցից տարբեր:

Մինչև այժմ Ռուսիայի ժողովուրդը զուրկ էր քաղաքական կիանքից. ժողովրդի մասին մտածում և հոգս էր քաշում «բարեսիրտ ու բարեմիտ» բիւրոկրատիան, և ինչ որ նա հրամայէր, ժողովուրդն անխօս, անարտունջ պիտի կատարէր, բայց եթէ մէկը յանդգնութիւն ունենար իւր համոզումն ունենալու, գիտէին, թէ նրան որ ծակը պէտք է կոխել: Բաւական է, եթէ ասենք, որ Պլեէի օրով ա-

ւելի քան 60 հազար քաղաքական յանցաւորներ էին ձերբակալուած: Նոյն ժողովուրդն այժմ նոր ասպարէզ է մտնում, — քաղաքական կեանքի ասպարէզիւր ցաւերի, իւր վէրքերի դարձանը նա ինքը պիտի անէ: Ապրելով Ռուսիայում, ռուսաց պետութեան ազատ քաղաքացիները դառնալով, անտարակոյս, չնիք կարող անհաղորդ ֆնալ այդ ազատարար շարժանը, որովհետեւ մենք էլ ենք կամենում մարդավայել կերպով ապրել, բայց երբէք մեր կարիքների սահմանից դուրս չպիտի գանք, որպէս զի մեր անհաշիւ ոգևորութիւնների պատճառով չմնասենք ազգային շահերին:

Քաղաքական կեանքով ապրելու համար էլ հարկաւոր է պատրաստութիւն կամ գոնէ ծանօթութիւն այդ կեանքի հետ: Ոչ միայն մենք, այլ և ռուսները մինչև անցեալ 1905 թ. չէին կարող պարծենալ քաղաքական գրականութեամբ, սակայն անցեալ 1905 թ. ռուսաց գրականութեան մէջ բազմաթիւ ստուար և բարակ հրատարակութիւններ լոյս տեսան՝ նուիրուած սահմանադրական պետութիւնների այժմեան կազմին և քաղաքական կուսակցութիւններին:

Ենթադրելով, որ հայերիս մէջ կրդանուին հետաքրքրուողներ, որոնք կրկամենային ծանօթանալ սահմանադրական պետութիւնների կազմին, մենք առ այժմ առաջարկում ենք այդպիսիներին «Անդլիայի պետական կազմի» համառօտ տեսութիւնը, նախ այն պատճառով, որ Անդլիայի սահմանադրութիւնն ամենահինն է և օրինակելի է եղել ուրիշ պետութիւնների համար. իսկ ապա՝ որ Անգլիան միւս պետութիւնների շարքում այնպիսի առաջնակարգ տեղ

է բռնում, որ նա պետական կազմի հետ ծանօթանալը բնաւ ապարդիւն չի լինիլ: Մեր նպատակից հեռու էր տալ ընդհանրապէս սահմանադրական գաղափարի զարգացման մանրամասն պատմական տեսութիւնը, և Անդլիայի նկատմամբ բաւականացանք շատ թուուցիկ պատմական տեսութեամբ, որչափ այդ անհրաժեշտ էր *):

Մ. Բ.

Թիֆլիս 1906 թ.

*) Հարկ ենք համարում յիշել այստեղ, որ գրքովիս նիւթը քաղուած է բացառապէս հետեւեալ աղբիւրներից.

1) Д. Сатуринъ. Государственный строй и политическія партіи въ Зап. Европѣ и Сѣв. Америк. Соедин. Штатахъ. Т. I.

2) П. Виноградовъ. Политическій строй современныхъ государствъ. Т. I. изданіе кн. П. Д. Долгорукова и И. И. Петрункевича.

3) В. Беджотъ. Государственный строй Англіи.

4) Государственный и Общественный строй въ Англіи, Франціи, Германіи и С. Штатахъ, составилъ Н. Сѣверный.

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ե Ի

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Անգլիական պառլամենտի ծագումը շատ հին է և բոլոր պառլամենտներից հնագոյնն է: Նա իւր ծագումն առնում է XIII-դ դարում, երբ 1265 թ. հերցոգ Մոնֆորը գերի է վերցնում չէկերիս III-ին: Սրա օրով Անգլիայի զորքերը կառավարում էր 9 հոգուց բաղկացած մի խորհուրդ, իսկ աւելի կարևորագոյնները նա թողել էր համայն Անգլիայի ազատ բնակիչների ներկայացուցիչների ժողովին: Սյդ կառուարագոյն հարցերը վճռելու համար հրաւիրւում էին ոչ միայն բարոններ ու հոգևորականներ, այլ և հասարակ կալուածատէրեր, մեծ քաղաքների բնակիչներ ու վաճառականներ, որոնք իրենց կողմից երկու երկու ներկայացուցիչ էին ընտրում և ուղարկում այնտեղ: Սյդ ժողովը կոչւում էր պառլամէնտ: Թէպէտ Մոնֆորին իւր իսկ ընկերները շուտով ոչնչացրին, բայց և այնպէս նրա ստեղծած գործը մնաց, և այդ պատճառով Կոհ Սէնը դէ Մոնֆորն առաջին

Հիմնադիրն է համարուում անդլիական պառլամենտի, որ ապա դարերի ընթացքում աճեց ու զարգացաւ և օրինակելի եղաւ, ինչպէս ասացինք, որպէս եւրոպական միւս պետութիւնների, այնպէս և հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների համար: Եւ Անգլիայի յետագայ թագաւորներն ոչ մի կարեւոր գործ չեն սկսել և վերջացել առանց պառլամենտի համաձայնութան:

Էդուարդ I-ի օրով փառաւոր պատերազմական սխրագործութիւնների և խելացի ներքին քաղաքականութեան շնորհիւ թագաւորի իշխանութեան հեղինակութիւնը վերականգնուում է, բայց և բարոնների ընդդիմադրութեամբ ձեռք բերուած արդիւնքն էլ վերջնականապէս հաստատուում է: Էդուարդ II-ի օրով մի փոքրիկ շեղումն տեղի է ունենում դէպի յետադարձութիւն, բայց և այնպէս Էդուարդ I-ի սկսածը մինչև այսպէս կոչուած Սե մահը կամ սարսափելի ժանտախտը (1348 թ.) ամբողջ քաղաքական գործը կենտրոնացած է լինում գլխաւորապէս պառլամենտը հաստատ հիմունքների վրայ դնելու շուրջը: Հաստատման աւելի զարկ տուին այն ժամանակուայ Անգլիայի պատերազմական ձեռնարկութիւնները, որովհետեւ թագաւորները յաճախակի բացակայ էին լինում և ամեն մի միջոցի դիմում, որ հպատակները նիւթապէս պահպանեն նրանց սկսած մեծածախս քաղաքականութիւնը: Այդ նպատակով 1297 թ. Էդուարդ I-ը հրովարտակ է արձակում, որով պառլամենտին իրաւունք է տալիս ժողովրդի վրայ հարկեր դնելու:

Թէև այդ ժամանակի հաստատութիւնն իրաւունք

ստացաւ մասնակցելու օրէնքների մշակման և հաստատման, ժողովրդի վրայ հարկեր դնելու և ամեն տեսակ հարցերի մասին, որոնք ազգային շահերին էին վերաբերում, իրենց դիտողութիւնները ներկայացնելու, բայց նա աւելի դասակարգային խմբերի ներկայացուցիչների մի ժողով էր, քան պառլամենտ, այսինքն՝ ազգային ներկայացուցչութիւն: Այդ ժողովներին թագաւորը հրաւիրում էր ներկայ լինելու իւր անձնական խորհրդատուներին՝ թէ՛ աշխարհական և թէ՛ հոգեւորական, որոնք ժողովրդի ներկայացուցիչներ համարուել չէին կարող: Մինչև անգամ հրաւիրուողների թիւն որոշ չէր. երբեմն շատ մարդ էր հրաւիրուում, երբեմն քիչ, և շատ բան էլ կախուած էր թէ թագաւորի և թէ նրա մերձականների բարեհաճութիւնից: Բայց կամայ կամայ հրաւեր ստանալն աւանդական իրաւունք դարձաւ, և մեծամեծները հետեւում էին, որ զանցառութիւն չլինի: Հրաւիրուում էին և դատաւորներ, որոնք իրենց փորձառութեամբ կարող էին օգտաւէտ լինել. իսկ վաճառականների կողմից մարդ էր հրաւիրուում միայն այն ժամանակ, երբ մտադիր էին լինում այս կամ այն ապրանքի վրայ հարկ դնել:

Ներկայացուցիչ ուղարկելու արտօնութիւն ունեցող քաղաքները վաճառականներից ջուկ էին պատգամաւոր ուղարկում: Մեծ քաղաքներն երկու երկու մարդ էին ուղարկում, փոքրները—մի մի: Քաղաքները յաճախ աշխատում էին խոյս տալ ներկայացուցիչ ուղարկելուց, որովհետեւ ընտրուածներն իրենց ծախքը ընտրողներից էին ստանում: Հո-

զեղորականութեան խոշոր մեծամասնութիւնը պատ-
լամենտից հեռու էր մնում, նա պատգամաւորներ
էր ընտրում և ուղարկում ուրիշ ժողովներին
մասնակցելու, որ յայտնի են Կոնֆոկացիա անունով:
Հոգեորականութիւնը՝ ժողովրդից բաժանուելով, ու-
ղում էր մի ուրիշ թագաւորութիւն ստեղծել պե-
տութեան մէջ, իսկ զրա հետեանքն այն եղաւ, որ
պետական գործերը վճռելում հոգեորականութիւնն
առանց ձայնի մնաց:

Այս բոլոր խմբերը բաժան բաժան էին գործում,
ուստի ժողովներում աղնուականութիւնն անպայ-
ման գերակշռող էր հանդիսանում և առաջ տա-
նում սահմանադրական դադափարները թէ անսա-
կանապէս և թէ գործնականապէս: Այդպիսով XIV
դարի երկրորդ քառորդում կազմակերպւում է երկու
պալատ, մէկը՝ պէրերի պալատն է, որոնք հրաւեր
էին ստանում, իսկ միւսը՝ համայնքներինը—Անդլիայի
ազատ բնակիչների ներկայացուցիչների պալատը:

Մեծ շարժումն է առաջ գալիս Էդուարդ III-ի
թագաւորութեան վերջին ժամանակները: Այդ ժա-
մանակ Անդլիայում բաւական հոգատէրեր կային և
ձորտեր՝ Ֆլեյմանէր, որոնք ազատութիւն էին ձեռք
բերել կալուածատէրերից: Դրանք ամենքն էլ զժող
էին, որովհետեւ հոգեորականութիւնն ու աղնուակա-
նութիւնը պէս պէս հարկերով ճնշում ու կեղբւում
էին նրանց, և բացի դրանից՝ ոչ մի իրաւունք չու-
նէին, պառլամենտին չէին մասնակցում, ձայն չու-
նէին: Իսկ Անդլիայի աչքի ընկնող կալուածատէրե-
րը, որոնք յայտնի են Լորդ անունով, ոչինչ չէին
անում գիւղացիների օգտին:

Շարժումը սաստկացաւ, զժողհոգութիւնն իւր դա-
դաթնակէտին հասաւ, երբ 1348 թ. Անգլիայում
Սե մազ կամ սարսափելի ժանտախտ տարածուեց:
Հասարակ ժողովրդից, բանուոր դասակարգից շատ
մարդ մեռաւ, համարեա կէսը, որ և չէր կարող չազ-
դել անտեսութեան վրայ—աշխատաւոր ձեռքի թան-
կութիւն առաջ եկաւ և պէս պէս պահանջներ
բանուորների կողմից: Կառավարութիւնն ու կառա-
վարող դասակարգերը օրավարձ նշանակեցին բան-
ուորներին և խիստ պատիժ անհնազանդներին: Դժ-
գոհութեանը պակաս զարկ չտւին և Ֆրանսիայի
դէմ մղած պատերազմի անյաջողութիւնները: 1381
թ. էլ գլխահարկ նշանակեցին ամենքի համար՝ 15
տարեկանից սկսած, սակայն դրանից ազատ էին
աղնուականները: Ամբոխը սկսեց քարուքանդ անել
ու կրակ տալ լորդերի ամրոցները, սպանել կալ-
ուածատէրերին և այրել հարկերի մատենանները: Լոն-
դոնում ոտքի կանգնեցին արհեստաւորները, խու-
ժանը սպանեց եպիսկոպոսին, դատաւորներին ու
փաստաբաններին: Ապա ամբոխի առաջն է դուրս
գալիս Ռիչարդ II-ը և ստորագրում ձորտերի ա-
զատութեան հրովարտակը: Յետոյ այդ հրովարտակը
անվաւեր համարեցին, ղեկուորներ ուղարկեցին ժող-
վուրդը հանդստացնելու և պարազուլներից մի քանի-
սին էլ գլխատեցին: Թէպէտ ձորտութիւնը չվերացաւ,
բայց նա բաւական թուլացաւ. գիւղացիներն այլ
ևս կախումն չունէին կալուածատէրերից, իսկ մի տա-
րուց յետոյ ազատ կապալառուներ էին, պայմանա-
դրով հող էին կապալով վերցնում նրանցից: Ընդ-
հանրապէս XIV-դ. դարի վերջում և XV դ. սկզբում

գիւղացիների նիւթական վիճակը շատ բարուղբուեց Անգլիայում. երկրագործութիւնը բարգաւաճեց և լաւ ապահովեց մանր հողատէրերին:

Յէնրիխ V թուլամիտ թագաւորի օրով պառակտութիւններն աւելի ևս սաստկացան: Բարոններն, օգտուելով թագաւորի թուլութիւնից, սկսեցին բանի տեղ չդնել նրա իշխանութիւնն ու օրէնքները. անուամբ էին, ինչ որ ուզում էին. զօրք էին ժողովում, կողոպտում էին հարեաններին և միմեանց դէմ պատերազմ մղում: Իշխանութիւն ձեռք բերելու նպատակով շարունակ ոտնաձգութիւններ էին տեղի ունենում պալատական շրջանում: Թագաւորը Լանկաստերների տոհմից էր, իսկ Իօրկի հերցոգը կարծում էր, թէ ինքն աւելի իրաւունք ունի անգլիական գահը բարձրանալու: Սրա կողմնակիցները՝ «ձերմակ վարդի» կուսակցութիւնը, հրաւային Անգլիայի հարուստ արդիւնաբերողներն էին, իսկ թագաւորի կողմնակիցները՝ «Սլ վարդի» կուսակցութիւնը, գլխաւորապէս հիւսիսային Անգլիայի դեռ ևս վայրենի ժողովուրդն էր: Կոիւն երեսուն տարի տեւեց 1455—1486 թ. Այդ ժամանակամիջոցում հազիւ մի թագաւոր գահ էր բարձրանում, իսկոյն նրան տապալում էին, սպանում և գահ բարձրացնում մի ուրիշին: Վերջ ի վերջոյ գահ բարձրացաւ Լանկաստերների տոհմից ողջ մնացած վերջին շառաւիղ Յէնրիխ Տիւղոր VII-ը, որ որոշեց հաշտեցնել երկու կռուող կուսակցութիւններն և այդ նպատակով ամուսնացաւ հակառակորդ տոհմի Էդուարդ IV-ի դստեր հետ և ի նշան հաշտութեան իւր զրոշմի մէջ միացրեց Սլ ու ձերմակ վարդերը (1485): Այդ կոիւնների հետեանքն

այն եղաւ, որ Անգլիայի բարձր դասի ազնուականները միմեանց կոտորեցին, սաստիկ թուլացան, և նրանց փոխարէն առաջ եկան միջին և ստորին դասակարգերի ազնուականներ, որոնք ներկայացուցիչներ էին ուղարկում պառլամենտ: Հարստութեամբ և զարգացմամբ ուժեղացան քաղաքացիներն, որոնք նոյնպէս ներկայացուցիչներ էին ուղարկում պառլամենտ:

Կրօնական յեղափոխութեան պատճառով միապետութիւնը զարգանում է Տիւղորների օրով: Լորդերի պալատում աւելանում է հոգեւորական լորդ-պրէլատների թիւը, որոնք, ինչպէս և ամբողջ հոգեւորականութիւնը, միշտ կախումն ունէին թագաւորից: Սկզբում այնքան էլ նկատելի չէր ջերմ հաւատի և խղճի ազատութեան, որքան հռովմից անջատուելու ձգտումը: Կապը հռովմի հետ խզուեց: Յէնրիխ VIII իրեն անգլիական եկեղեցու զլուխ է հռչակում, իսկ Եղիսաբէթի օրով բոլորովին հաստատում է պետութեան գերիշխանութիւնն եկեղեցու կեանքում: Հոգեւորականները կարող էին ժողովներ ունենալ միայն թագաւորի համաձայնութեամբ, և եկեղեցական կանոնները թագաւորն էր հաստատում, ոչ թէ պապը: Թագաւորն էր եպիսկոպոսներ նշանակում, իսկ ծխատէր հոգեւորականութիւնը կալուածատէրերից կախուած մի դասակարգ դարձաւ: Վանքերի և արքայութիւնների կալուածները վրաւեցին և բաժանեցին նոր ազնուականներին: Բարձրաստիճան հոգեւորականները, որոնք վերին պալատում առաջ մեծամասնութիւնն էին կազմում, XVI դ. սկսում են փոքրամասնութիւն կազմել. իսկ աշխար-

Հական պէրերի թիւը, ընդհակառակը, աւելանում է: Հողեորականութիւնը ստորագրում է թագաւորին և նրանից ստանում թէ հող և թէ փող ապրուստի համար: Ժամասացութիւնը կրճատւում է, պատկերայարգութիւնը վերացւում, և հողեորականներն իրաւունք են ստանում ամուսնանալու: Մի խօսքով պառլամենտը օրէնսդրական ճանապարհով անց է կացնում եկեղեցական կազմութեան հիմունքները, իսկ երբեմն էլ հարկադրուած միջամտում է զուտ դաւանական գործերին: Անդլիական եկեղեցին՝ հակառակ լուծերականին, եպիսկոպոսութիւնը պահեց, ուստի կոչւում է եպիսկոպոսական, և ժամասացութիւնը նմանութիւն ունի կաթոլիկականին:

Եկեղեցական կալուածների գրաւումից դժգոհ էին զիւղացիներն, որովհետեւ հողեորականութիւնը հողերը նրանց էր կապալով տալիս: Եւ վանքական հողերն բաժանելուց յետոյ թէ հին և թէ նոր կալուածատէրերը սկսեցին հեռացնել մանր կապալաւու-զիւղացիներին: Հասկանալի է, որ այդպիսի պայմանների պատճառով զիւղացիները պիտի աղքատանային, և արհեստաւոր դառնալու նպատակով փախչում էին գնում քաղաքներ, թափառում էին, մուրացկանութիւն էին անում և այլն: 1561 թ. տեղի է ունենում ապստամբութիւն, և Եղիսաբէթ թագուհին հրամայում է քննել և իմանալ պատճառները: Այդ խռովութեան ժամանակ կառավարութեան գործ պրած միջոցները վայելում էին հասարակութեան պաշտպանութիւնը, որովհետեւ վախենում էին: Եւ պէտք է ասել, որ այդ պաշտպանութիւնը ի վնաս պառլամենտի էր և յողուտ թագաւորի:

Եղիսաբէթը շատ անկախ էր և իշխանութիւն սիրող. նա պառլամենտը շուտ շուտ էր գումարում, բայց երբ պառլամենտը համամիտ չէր լինում թագուհուն, անդամների նկատմամբ նա դիմում էր խիստ միջոցների: Իւր նպատակներին հասնելու համար նա ամեն ջանք գործ էր դնում պառլամենտում շատացնելու իւր մարդկանց, իրեն հնազանդ մարդկանց թիւը: Այնու ամենայնիւ այդ չէր օգնում, որովհետեւ անդլիացիներն արդէն ընտելացել էին ազատութեան և քաղաքական կեանքին, ուստի համարձակ յայտնում էին իրենց կարծիքը, բնաւ աչքի առաջ չունենալով՝ հաճելի կրկնի թագուհուն թէ ոչ: Միւս կողմից թագուհին չէր կարող բոլորովին պառլամենտ չգումարել, որովհետեւ պառլամենտն էր տուել գահի իրաւունքը: Նա երկիւղ էր կրում, որ կրղզիուի ժողովրդի սիրույ և պաշտպանութիւնից, որովհետեւ այդ ժամանակ Շոտլանդիայի Մարիա Ստիւարտ թագուհին էլ իւր իրաւունքներն էր յայտարարում անդլիական գահի վրայ, և նրան պաշտպանում էին կրօնական յեղափոխութիւնից դժգոհ կաթոլիկները: Այդ էլ նրանով վերջացաւ, որ Եղիսաբէթը գերի առաւ Մարիա Ստիւարտին, պառլամենտն իւր հաւանութիւնը տուեց նրան մահուան դատապարտելու, որպէս զի թագուհին լիովին ապահով լինի թշնամիների կողմից:

Եւ այսպէս, XVI դարի վերջում, Եղիսաբէթի օրով, անդլիական պառլամենտը՝ մի կարճ միջոց թուլանալուց յետոյ՝ վերստին սկսում է ազդեցութիւն ունենալ: Անդլիայի առեւտուրը ծաղկում է,

գաւառական հողատէրերն ու վաճառականները հարըստանում են և մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերում, և այդպիսով ասպարէզ է դալիս մի միջին, երրորդ դասակարգ, որ աւելի շատ տեղ է ձեռք բերում պառլամենտում և ազդում օրէնքների վրայ: 1571 թ. փոխում է այն նախկին օրէնքը, որի հիման վրայ ներկայացուցիչը կամ պատգամաւորը կարող էր լինել միայն տեղական բնակիչներից, և ընտրում են, որին կամենում են, ուստի հողատէր ազնուականութիւնն աշխատում էր շատ տեղ ընտրուել: 1586 թ. ներքին պալատն իրաւունք է ձեռք բերում ընտրութիւնների կանոնաւորութիւնը վերաստուգելու, որ առաջ թագաւորի կողմից նշանակուած աստիճանաւորներ էին անում, և վերջապէս պալատի անդամին ձերբակալել կարելի եղաւ նոյն իսկ պալատի վճռով և ոչ թէ սոսկ թագաւորի հրամանով, ինչպէս առաջ էր, հետեւաբար և պառլամենտի անհաճոյ անդամին հեռացնելն այժմ այնքան էլ հեշտ չէր:

Որովհետեւ Եղիսաբէթն ամուրի էր, ուստի անգլիական գահը նա ժառանգեց մահուան դատապարտուած Մարիա Ստիւարտի որդուն՝ Յակոբ I-ին: Ստիւարտներն այն համոզման էին, որ թագաւորի իշխանութիւնն Աստուծուց է տրւում և ժողովրդի համաձայնութիւնն այդ գործում ոչինչ նշանակութիւն չունի, հետեւաբար՝ այդ հայեացքն ունենալուց յետոյ, սուր կռիւններ տեղի պիտի ունենային թագաւորի և սահմանադրական հաստատութիւնների միջև: Ստիւարտները կարծում էին, թէ վաւերազրով և ղեջումներով ժողովրդի ստացած ազատութիւններն

ժաճանակաւոր են և տեղական բնաւորութիւն ունին, արուած են թագաւորների յօժար կամքով և չեն կարող սահմանափակել նոյն թագաւորների իշխանութիւնը: Այս հայեացքի բարձրութիւնից նայելով, անշուշտ, իշխանութիւնը չէր կարող անհրաժեշտութիւն դալ օրէնքներն ու հանդիսաւր կերպով արած խոստումներն յարգելու, իսկ անխօս հնազանդուելու և որ և է ընդդիմադրութիւն ցոյց տալու մտքից հրժարուելը հպատակների սրբազան պարտականութիւնն էր համարում, ժողովուրդը զգում էր հոգեւոր անկախութեան անհրաժեշտութիւնն ու պահանջը:

Միջնադարիան պետական կազմի անկատար լինելը բազմաթիւ ճանապարհներ էր բաց անում Ստիւարտների առաջ օրէնքների հակառակ գործելու, սահմանադրական խոչընդոտներից խոյս տալու: Նրանք բազմաթիւ դէպքեր ունէին հրամանների միջոցով օրէնքներ հրատարակելու, միջոցներ՝ որ չէին նախատեսել զոյութիւն ունեցող ընդհանուր իրաւունքն ու օրէնքները: «Գաղտնի Խորհրդարանը» մի տեսակ հիմնականութիւն էր, որի միջոցով կառավարութիւնը միջամտում էր բոլոր գործերին՝ ձեռնարկողների և բանուորների փոխադարձ յարաբերութիւնների, օտարականութեան, արհեստների և առեւտրի, քաղաքների և գիւղերի բարեկարգութեանց, դատաւորների գործունէութեանց մէջ և այլն: Երկրում կամայականութիւն էր տիրում, մարդիկ ձերբակալւում էին և բանտարկւում, տուգանքի ենթարկւում, մեղադրելով նրանց, թէ դաւաճանում են պետութեանը, կամենում են տապալել զոյութիւն ունեցող պետական կազմը, որ վտանգ է սպառնում ի սպառ ոչնչաց-

ներու անդլեացիների վաղիմի քաղաքացիական ապահովութիւնը:

Սակայն իւր ինքնակալութեան զիտակցութեանը հասած միապետութեան այդ էլ քիչ էր: Նա կամենում էր օրէնքից դուրս և օրէնքից վեր լինել: Յակոբ I, Կարլոս I, Կարլոս II և Յակոբ II Ստիւարտներն ամեն ջանք գործ զրին դատաստանական հաստատութիւններն էլ կառավարութեանը ստորադրել: Կարլոս I փորձում է կառավարել երկիրն առանց պառլամենտի և մի քանի անգամ խախտում է պառլամենտի անդամների անձնական անվտանգութեան և պառլամենտում նրանց արտայայտած կարծիքների անպատասխանատուութեան կանոնները: 1628 թ. կալանաւորուեցին պառլամենտի հակառակ կուսակցութեան անդամները, իսկ 1642 թ. Կարլոսը փորձեց անձամբ ձերբակալել համայնքների պալատի հինգ ամենանշանաւոր պատգամաւորներին: Մաքսեր էր վերցնում, քաղաքներից և մասնաւոր մարդկանցից փող էր առնում նաւեր շինելու և այլն: Այսպէս 11 տարի նա կառավարեց երկիրն առանց պառլամենտի, իսկ նրան անվախ դատապարտողին տանջանքների էին ենթարկում, զլխատում:

Կրօնական հարցերի պակճառով Շոտլանդիայում դժտութիւններ ու խռովութիւններ ծագեցին: Կարլոս զօրք ուղարկեց այնտեղ, բայց զօրքը՝ չհամակրելով Կարլոսին, չէր ուզում կռուել, իսկ մի վաշտի մինչև անգամ ջարդեցին շոտլանդացիները: 1640 թ. դուժարւում է պառլամենտը, շուտով կարգի է բերում գործերն և զսպում Կարլոսին շրջապատող մարդկանց ինքնակամութիւնը: Նա մինչև անգամ կախել տուեց

Թագաւորի սիրելի լորդ Սարաֆֆորդին իւր անպատիժ գործերի համար: Ապա պառլամենտը վճիռ է կայացում, որ միայն իւր համաձայնութեամբ կարող է պառլամենտն արձակուել: մաքսեր առնելն, նաւեր շինուելու համար փող վերցնելն ապօրինի է յայտարարում և այլն: Այս գործերում պառլամենտի անդամները համամիտ ու համերաշխ էին գործում, իսկ երբ անցան կրօնական հարցերի քննութեան, կարծիքները բաժանուեցան: Պառլամենտը պահաջում էր, որ մինիստրներն իրենց գործողութիւնների ու կարգադրութիւնների համար հաշիւ տան պառլամենտին, իսկ եկեղեցական վէճերին վճիռ տայ պառլամենտի հոգեւորական անդամներից ընտրուած յանձնաժողովը: Այդ շրջանում պառլամենտը ամեն կերպ աշխատում էր թուլացնել, սահմանափակել Թագաւորի իշխանութիւնն և իւր ձեռքն առնել տէրութիւնը կառավարելու գործը:

Այդ ամենն, ի հարկէ, Թագաւորին շատ էր զայրացնում, ուստի նա զինուորներով պառլամենտ է գալիս ձերբակալելու հինգ անհնազանդ անդամներին, որոնք այդ տեսակ առաջարկներ էին արել, բայց նրանք այնտեղ չէին: Այս դէպքից յետոյ թէ ժողովուրդն և թէ պառլամենտը սաստիկ զրգուեցին Թագաւորի դէմ, իսկ Թագաւորը Լոնդոնից հեռացաւ զօրք ժողովելու: Այդ միջոցին պառակտութիւն է ծագում պառլամենտի անդամների միջև. մի մասը պաշտպանում էր Թագաւորին, չգովելով սակայն նրա ինքնակամութիւնը, և այդ կուսակցութեան պատկանում էին զլխաւորապէս ազնուականները. միւս մասը, ընդհակառակը, պահանջում էր, որ

1004
1634

ընդարձակութիւն պառլամենտի իրաւունքներն և սահմանափակութիւն թագաւորի ինքնակամութիւնը, և այդ կուսակցութեանը պատշանում էին ոչ աղնուականները: Պառակտութիւն ծագեց նոյնպէս և ժողովրդի մէջ. մի մասը թագաւորի կողմն էր պահում, միւսը — պառլամենտի:

Սկզբում յաղթող հանդիսացան թագաւորի կուսակիցները, և պառլամենտական կուսակցութեան պարագլուխներն սպանուեցան: Ապա պառլամենտը դիմեց շօտանդացիներին և օգնութիւն խնդրեց: Շօտլանդացիք խոստացան՝ միայն այն պայմանով, որ պառլամենտն Անգլիայում մտցնէ շօտլանդական եկեղեցական կազմը՝ պրէսվիտերական, այսինքն՝ առանց եպիսկոպոսների, միայն քահանաներ լինեն: 1643 թ. պառլամենտը դաշինք է կապում շօտլանդացիներին հետ, որի հիման վրայ միատեսակ եկեղեցի պիտի լինէր Անգլիայում, Շօտլանդիայում և Իռլանդիայում, և բոլորովին բնաջինջ պիտի անէր պապականութիւնը: Սակայն այդ պայմանն էլ անիրագործելի մնաց:

Այդ ժամանակ Անգլիայում, մանաւանդ ժողովրդի ստորին խաւերում, բազմաթիւ աղանդաւորներ կային, որոնք չէին ընդունում պետութեան հաստատած անգլիկան և պրէսվիտերական եկեղեցիները, այլ պահանջում էին, որ ամեն մի համայնք իրաւունք ունենայ իւր կրօնական գործերն այնպէս անորինելու, ինչպէս ինքն է կամենում: Այդ աղանդաւորներն ստեղծեցին «ինդէպէնդէնտները», այսինքն անկախների կուսակցութիւնը, որոնցից պառլամենտում միայն 5 ներկայացուցիչ էր, իսկ զօրքի մէջ

շատ շատ: Զօրքի առաջնորդն Օլիվեր Կրոմվելն էր: Երբ սա պատգամաւոր ընտրուեց, միացաւ իւր դասակարգի կուսակցութեանը, որ ձգտում էր թէ նոր կարգերի և թէ ազատութեան: Տեսնելով, որ զօրքը վատ է, դժուար է կռուել թագաւորի դէմ, նա ըսկսում է ժողովել զօրքի մէջ կրօնասէր և ֆանատիկոս մարդկանց: Պէտք է նկատել, որ պառլամենտը կռիւ էր մղում ոչ թէ թագաւորի դէմ, այլ թագաւորի համար, որպէսզի նրան կորզէր վատ խորհրդականների ձեռքից: Եւ երբ զօրքի մէջ բազմանում է «անկախների» թիւը, զօրքը սկսում է հասկանալ, որ կռիւն ոչ թէ թագաւորի համար է, այլ նրա դէմ: Յետոյ էլ սկսուեց հասարակագիտական հայեացք տարածուել, այն է՝ որ թագաւորը բոլորովին աւելորդ է, և տէրութիւնը կարող է կառավարել ժողովրդի ընտրածը պառլամենտի հետ միասին: 1645 թ. Կրոմվելը ջարդում է Կարլսին, որ Շօտլանդիա է փախչում, բայց շօտլանդացիները մասնեցին նրան անգլիացիների ձեռք: Այդ ժամանակ պառլամենտի մեծամասնութիւնը բաղկացած էր պրէսվիտերականներից, որոնք պտտրաստ էին թագաւորին դահ բարձրացնել, եթէ նա ճանաչի պրէսվիտերական եկեղեցին: Մի և նոյն ժամանակ պառլամենտն երկիւղ էր կրում «անկախների» զօրքից, ուստի առաջարկեց նրան Իռլանդիա գնալ, բայց զօրքը վարձատրութիւն և կրօնի ազատութիւն պահանջեց ամենքի համար, բայց կաթոլիկութիւնից: Պառլամենտը չտուեց իւր հաւանութիւնը, սակայն ոյժ էլ չունէր կռուելու Կրոմվելի զօրքի դէմ, ուստի սա Լոնդոն մտաւ, պրէսվիտերականներին քշեց պառլամենտից,

խիկ «անկախները» Թագաւորին մեղադրեցին համայնքների պալատում, որ նա դաւաճանում է ժողովրդին: Սակայն լորդերի պալատը հրաժարուեց Թագաւորին դատելուց, այդ պատճառով էլ համայնքների պալատը լորդերի պալատն ոչնչացրած յայտարարեց, դատաստան կազմեց, մեղադրեց Թագաւորին, որ նա կռիւ է մղում իւր իսկ ժողովրդեան դէմ: 1649 թ. Կարլոս I-ը մահուան պատժի դատապարտուեցաւ: Համայնքների պալատն իրեն պառլամենտ յայտարարեց և Անգլիայում—հանրապետութիւն:

Սպա պառլամենտը ձեռնամուխ է լինում պետական գործերը կանոնաւորելուն: Նոր ընտրութիւններ են նշանակւում, որոշումն կայացնելով, որ բոլոր նախկին անդամները պիտի լինեն նոր պառլամենտում: Սյդ պառլամենտի նիստերը շատ երկար տեւեցին՝ 1640—1653 թ., և միայն Կրոմվէլն զօրքի աջակցութեամբ արձակեց:

Կրոմվէլի կողմնակիցները նրան տուին պետութեան հովանաւորի անունը, իսկ պառլամենտին՝ օրէնսդրական իշխանութիւն: Բայց երբ պառլամենտի անդամները Կրոմվէլի ուղած չէին անում, նա արձակում էր պառլամենտն և համարեա մենակ կառավարում երկիրը: Նա պառլամենտը գումարում է միայն Սպանիայի հետ կռուելու համար, և պառլամենտը վճիռ է կայացնում նորից հաստատել Վերին պալատը՝ լորդերի պալատի փոխարէն և խնդրում, որ Կրոմվէլն ընդունի Թագաւորի անունը, սակայն նա մերժում է, որովհետեւ զօրքը հակառակ էր: Օլիվեր Կրոմվէլը կողմնակից էր կրօ-

նական համբերատարութեան. բոլոր կրօններին նա ներողամտութեամբ էր վերաբերում, բացի կաթոլիկութիւնից, որովհետեւ կաթոլիկները պապական են և հին կարգերի կողմնակից: Քաղաքականութեան մէջ նա այն հայեացքն ունէր, որ իշխանութիւն պիտի ունենան ժողովուրդն ու կառավարութիւնը:

1658 թ. Օլիվեր Կրոմվէլն մեռնում է, և նրան յաջորդում է Ռիչարդ որդին, որ ոչ հօր ընդունակութիւններն ունէր, ոչ էլ ազդեցութիւնը զօրքի վրայ, ուստի և կարճ միջոցից յետոյ հրաժարուեց իշխանութիւնից: Նորից գլխավորութիւններ ու խոսովութիւններ ծագեցին: Լոնդոնի վրայ է դալիս Շոտլանդից զօրքերի հրամանատար Մոնկը, ստիպում է պառլամենտ գումարել՝ լորդերի պալատի հետ միասին: Զայնքերի մեծամասնութեամբ պառլամենտն որոշում է դահն առաջարկել Թագաւորի որդուն՝ Կարլոս Ստիւարտին: Իւր կողմից սա մի հրովարտակ է ուղարկում, խոստանալով ներումն շնորհիւ հօր դէմ ապստամբութեանը, վարձատրել զօրքը և կրօնի ազատութիւն տալ: Սյդ ժամանակ պառլամենտը յայտարարում է, թէ կառավարութիւնը կազմուած պիտի լինի Թագաւորից, լորդերից և համայնքների պալատներից: 1660 թ. Կարլոսը փառաշուք հանդիսով Լոնդոն է մտնում: Կրոմվէլի զօրքը վարձատրւում է և արձակւում: Կարլոս I-ին մահուան դատապարտողներից մի քանիսին զլիստում են, իսկ Կարլոս II-ի գումարձ պառլամենտը հրաժարւում է կրօնի ազատութիւն տալուց: Դարձեալ զլիսաւոր կրօնն եպիսկոպոսականը մնաց, պուրիտաններին սկսեցին հալածել, պատուարներից ու վարժապետներից

պահանջեցին, որ Խախտիպոսական աստուածապաշտութիւն ընդունեն, ուստի 2000 չափ պատար իրենց տեղերը թողին: Քաղաքներին պատուիրած էր վարչութեան համար չընտրել այն մարդկանց, որոնք չեն հրաժարուիլ կրօնական պայմանադրից և չեն երգուիլ, որ թագաւորի դէմ հակառակութիւնն ապօրինի են համարում: Եպիսկոպոսական եկեղեցին չընդունող համայնքներին արգելուած էր ժամասացութիւն անել: Թագաւորը չէր համակրում պառլամենտի այդ միջոցները, որովհետեւ ներքուստ կաթօլիկ էր: Միեւնոյն ժամանակ պառլամենտը մի օրէնք է հրատարակում, որի հիման վրայ պետական ծառայութիւն մտնողը պիտի հրաժարուէր հացի և գինու Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը դառնալու կաթօլիկ դաւանանքից և անգլիական ծխով պիտի հաղորդուէր: Շուտով պառլամենտը՝ խայտառակութիւնից խոյս տալու նպատակով, արձակում է, որովհետեւ իմանում է, որ Կարլոսը Փրանսիայի հետ պայմանունի կապած հօլլանդիոյ դէմ կռուելու համար, որի համար Լիւդովիկոս XIV փող է ընծայ ստանում: Նոր պառլամենտում թագաւորի կուսակիցները զօրեղանում են, և նրանց ղլուխն է անցնում լորդ Շէֆսթերերին: Առաջին անգամ թագաւորի հակառակորդները սկսում են պառլամենտում վեճել կռուել, իսկ կուսակիցները՝ ցօրել:

Կարլոսը մեռնում է 1685 թ., և նրան յաջորդում է Յակոբ II-ը, որի օրով (1688 թ.) խաղաղ յեղափոխություն է տեղի ունենում Սնդղիայում: Յակոբ II-ը՝ կաթոլիկ լինելով՝ հալածում էր պլադաւաններին, և օրովհետեւ նա արու գաւակ ունէր,

ամուսնին երկիւղ էին կրում, որ ապագայ թագաւորը նոյնպէս կաթօլիկ կարող է լինել, ուստի ղիմում են Վիլհէլմ Օրանեանին, որ այդ ժամանակ հոլլանդական հասարակապետութեան կառավարիչն էր, խնդրում նրան գալ Անգլիա և պաշտպանել բողոքական կրօնըն ու անգլիական օրէնքները: Վիլհէլմը զալիւ է պառլամենտ գումարում, որ և վճիռ է կայացնում, թէ Յակոբը դա՛հից հրաժարուել է, և դա՛ն առաջարկում է Վիլհէլմին: Եւ այսպէս Ստիւարտները զրկուեցան դա՛հից: Այս դէպքը նշանաւոր է այն կողմից, որ պառլամենտը թագաւորից բարձր է կանգնում, — նա է նրան դա՛հ առաջարկում: պառլամենտն իրեն է վերապահում երկրի գերագոյն իշխանութիւնը, թագաւորը նրանից է կախումն ունենում:

Պառլամենտի մեծամասնութիւնն այդ ժամանակ վեզերն էին կազմում, որոնք կարողացել էին բաւականաչափ բարենորոգումներ մտցնել: Վիլհելմն աշխատում է հաշտեցնել վեզերին տօրերի հետ, բայց մեծամասնութիւնը, ինչպէս ասացինք, վեզեր լինելով՝ յաճախ յարձակում էին թագաւորի մինիստրների վրայ և ստիպում նրանց հրաժարական տալ, և այդ ժամանակից սովորութիւն եղաւ, որ թագաւորը սկսեց մեծամասնութիւնի մինիստրներ նշանակել, հետեւաբար և համերաշխութիւն էր լինում պառլամենտի ու մինիստրների միջև, և կառավարութիւնը հղինակութիւն էր ձեռք բերում: Նոյն ձևով է կատարւում և այժմ: Ներքին պալատը սկսեց առաւելութիւններ ստանալ, ինչպէս, օրինակի համար, երկրի ամեն մի նիւթական հարկի փոփոխումն և վաւերացում՝ ներքին պալատից պիտի դուրս գար: Պառլա-

մենտն այդ ժամանակից մի մշտական հաստատութիւն է դառնում և հրաւիրւում 7 տարի ժամանակով, բայց իրօք նիստերն աւելի կարճ միջոց են տեսուում:

Գահ բարձրանալուց յետոյ Կարլոսը ստորագրեց մի շատ կարևոր օրէնք, — անգլիական ժողովրդի «Իրաւունքների օրէնքը»: Այդ օրէնքի մանրամասնութիւնների, ինչպէս և յետագայում տեղի ունեցած պատմական նշանակութիւն ունեցող խոշոր դէպքերի մասին մենք այստեղ չենք ընդարձակիլ մեր խօսքը, որովհետեւ համարեա բոլոր ուշադրութեան արժանիները յիշուած են իրենց համապատասխան գլուխներում:

Այսպէս՝ Անգլիայի պետական կազմի պատմութիւնը վկայում է, որ քաղաքացիական բարեկարգութեան և քաղաքական կազմակերպութեան խնդիրները սերտ և փոխադաձ կապ ունին միմեանց հետ: Քաղաքական իրաւունքներն ապահովելու համար միջին դարերում առաջին քայլն անում են բարոնները, որովհետեւ խախտւում է նրանց անհատական և գոյքի իրաւունքը, և շարունակ կռիւ է տեղի ունենում թագաւորի և ժողովրդի միջև ոչ թէ քաղաքական ակդեցութիւն ձեռք բերել փափագող փառասէրների, այլ հասարակութեան մեծ և լայն շրջանների պատճառով, որոնք ձգտում էին արժանավայել և օրէնքով ապահովուած գոյութիւն ունենալ: Այդ կռուի ժամանակ XVII դարու յեղափոխութիւնների շնորհիւ կարողացան վերջնական ընդդիմադրութիւն ցոյց տալ կրօնական և ոստիկանական կամայականութեան, որ ամենքին և իւրաքանչիւ-

րին էր վերաբերում անձի ապահովութեան և խղճի նկատմամբ:

Անգլիական ժողովրդի պետական աճման պատմութիւնն անգլիական հասարակութեան զանազան խաւերի նիւթական և հոգեւոր աճման պատմութիւնն է: Եթէ միջին դարերում սոցիալական կեանքի ղեկավարող դերն ազնուականութեան և արտօնուած քաղաքների համայնքներին էր պատկանում, XVI և XVII դարերում առաջ են գալիս միջին ազնուականութիւն և փոքրիկ հողատիրութիւն, իսկ XVIII դարում կարծես սոցիալական յոժեւը բաժանւում լինեն: Քաղաքական առաջնորդութիւնը կալուածատէր դասակարգի ձեռքին է լինում, իսկ հասարակութեան ստորին խաւերն իրանց եռանդը դարձնում են Անգլիայի գերիշխանութեան վրայ:

Անգլիայի սահմանադրական պատմութիւնն հետադոտողները յաճախակի և իրաւացի կերպով ուշադրութիւն են դարձրել այն նշանաւոր հանգամանքի վրայ, որ անգլիական հասարակութեան դասակարգերը՝ չնայելով որ բաժան բաժան են եղել և երկպառակութիւն է ափրիւ նրանց միջև, քաղաքական կեանքում մեծ յաջողութիւններ են ունեցել զխաւորապէս այն պատճառով, որ իմացել են մասնաւոր ձգտումներից զերազատել ազգային գործը և վճռական բոլէներում միացել են ընդհանուր դործի համար: Նոյն իսկ միջնադարեան բարոններն աշխատել են ոչ միայն իրենց, այլ և իրենցից ցած գտնուող դասակարգերի համար. թագաւորի հետ կռիւներ են ունեցել ոչ թէ սակաւա-

պետական, այլ ազգային շահերի համար: XVII դարում պայքարների ժամանակ քաղաքային և հողատիրական խմբերը միմեանց ձեռք էին պարզել, և կամայականութիւնը վերջնականապէս յաղթուել է այն պատճառով, որ տօրերն ու վիզերը՝ անդլիկաններն ու պուրիտանները միմե անց փոխադարձ զիջումներ են արել: XVII դարում պատշաճանաբար սակաւապետութիւն էր տիրում, որովհետեւ նա յաջողութեամբ ծառայում էր ազգին: Բայց ժողովրդապետութեան սկզբունքը XIX դարում իրագործուեց, որովհետեւ ազատամիտները, պահպանողականներն և արմատականները փոխադարձ ազդում էին միմեանց վրայ, և յաճախ պահպանողականներն էին ձեւակերպում հակառակորդների առաջարկները. իսկ հասարակութեան արտօնեալ խմբերը, թէև ընդդիմադրում էին ժողովրդապետական շարժման և բռնում էին ընթացքը, բայց միշտ դգում էին, թէ մինչ որ աստիճան կարելի է ընդդիմադիր լինել և անխուսափելի եղած դէպքում իւր ժամանակին զիջումն էին անում:

Մեր առաջ բերած հանգամանքների շնորհիւ զարգացաւ և առաջացաւ մի ազատ հաստատութիւն, որով ամենայն իրաւամբ ներկայումս պարծենում է Անգլիան:

2. ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Անգլիայի թագաւորն իսկապէս ոչինչ առանձին իրաւունքները չունի, թէև Բեջճոտ անգլիացի մատենագիրը հերքում է այդ՝ ասելով թէ անգլիական սահմանադրութեան պէս սահմանադրութիւն ունեցող պետութիւններում թագաւորն երեք իրաւունք ունի: Առաջին իրաւունքն այն է, որ նրա հետ խորհրդակցեն, երկրորդը՝ խրախուսելն է, իսկ երրորդը՝ նախազգուշացնելը: «Եւ իմաստուն ու խելացի թագաւորն, — ասում է Բեջճոտը, — չի բռնի ուրիշ իրաւունքներ ունենալ: Նա կրթանէ, որ ուրիշ իրաւունքների բացակայութիւնն ոյժ է տալիս իրեն իւր իրաւունքներից առանձին եռանդով օգտուելը»:

Եւ արդարեւ, թագաւորն Անգլիայում միայն Բա—որ— է, Բայց չէ Կառավար—, իրօք ժողովուրդն է կառավարում, և Անգլիայի մասին համարձակ կարելի է ասել, որ նա հասարակապետութիւն է թագաւորով հանդերձ: Թագաւորը պատասխանատու չէ Անգլիայում, որովհետեւ այնտեղ այսպէս են մտածում. նախ՝ որ նա ոչ մի անկանոն գործ բռնել չէ կարող և ապա՝ նրա գործերի համար պատասխանատու պիտի լինի մինիստրներին մէկը կամ ամբողջ մինիստրութիւնը միասին: Նրա բոլոր հրամանների համար պատասխանատու պիտի լինի մի որեւէ պաշ—

տօնական անձն: Նա միայն իւր ժողովրդի ներկայացուցիչն է, ներկայ է լինում զանազան հանդէսների, հացկերոյթների և այլն: Երբ Վիկտորիա թագուհին իւր կեանքի վերջին տարիներում ներկայ չէր լինում պաշտօնական ընդունելութիւններին և հանդէսներին, անգլիական լրագիրներից մի քանիսը յանդիմանում էին նրան, որ նա չէ կատարում իւր պարտականութիւններն, որոնց համար փող է ստանում:

Թագաւորի փոքր ի շատէ կարեւոր մասնակցութիւնը պետական կեանքին հետեւեալն է. նա կարող է պահանջել, որ իրեն յայտնեն պետական քաղաքականութեան նշանաւոր գործերը. այսպէս, երբ պառլամենտը նիստեր է ունենում, ամեն օր պիտի ղեկուցանեն պալատների զբաղմանց ընթացքի և արտաքին գործերի առթիւ խփում ռ ստացուած հեռագիրների մասին: 1851 թ. լորդ Պալմէրստօնը հարկ չէր համարել կանխապէս յայտնել Վիկտորիա թագուհուն իւր ղիպլոմատիկական գրադրութեան բովանդակութիւնը, ուստի թագուհին պահանջել էր, որ նա հեռանայ: Սակայն, եթէ տարաձայնութիւն լինէր թագուհու և մինիստրների կարիւնտի միջև, այդ դէպքում նա ոչինչ չէր կարող անել, որովհետև մինիստրները կարող էին հրաժարուել, և ընդդիմադրութիւն կարող էր լինել պառլամենտի մեծամասնութեան կողմից: Ոչ թէ մինիստրներն են ենթարկւում թագաւորի իշխանութեանը, այլ ընդհակառակը՝ թագաւորն է ենթարկւում մինիստրների կամ, աւելի ճիշտն ասած, նրանց պրէմիերի (առաջին մինիստրի) կամքին:

Օրինակի համար առաջ բերենք մի դէպք: Վիկ-

տորիա թագուհին չէր ուզում պատերազմել հարաւային Աֆրիկայի փոքրիկ հասարակապետութիւնների հետ, և այդ հանգամանքը թունաւորեց նրա կեանքի վերջին ամիսները, նրա մահուան պատճառներից մէկն եղաւ: Նա այնքան առողջ բանականութիւն ունէր, որ լիովին ըմբռնում էր այդ պատերազմի անարդարացի և անտեղի լինելը: Աւելի քան վաթսուն տարի թագուհի էր և երբեք չէր շեղուել սահմանադրութիւնից: Նրա օրով բարգաւաճեցին Անգլիայի արդիւնաբերական ոյժերը, ազգային զօրութիւնը և ժողովրդապետական հաստատութիւնները: Բացի դրանից Վիկտորիան իւր անձնական կեանքում ամբիժ էր, ամեն մի կասկածանքից բարձր: Նա հաւատարիմ կին էր, օրինակելի մայր, խնայող տնտեսուհի, և այդ բարեմասնութիւններով նա կարողացել էր զրաւել անգլիական ժողովրդի համակրութիւնը: Նա նորագոյն ժամանակի ամենաժողովրդական թագուհին էր, իսկ 1887 և 1897 թ. թ. յորելնական հանդէսներն աչքի էին ընկնում չրտեսնուծ շքով: Հասկանալի է ուրիմն, թէ ինչու Վիկտորիան իւր կեանքի արեւմուտքին չէր ուզում այդ պատերազմը, չէր կամենում տալ իւր հաւանութիւնը, որովհետև ամեն մի պատերազմ լի է անապասելի արկածներով և յուզմունքներով, որոնց տանել չէր կարող թագուհու զառամեալ հասակը: Այնու ամենայնիւ նա ոչինչ անել չէր կարող, հարկադրուած պիտի կատարէր մինիստրների կամքն և հաստատէր պատերազմ մղելը:

Անգլիական սահմանադրութեան ոգու համեմատ երկրի ծայրագոյն իշխանութեան տարրերից մէկը

Թագաւորի իշխանութիւնն է, իսկ միւսը—պառլամենտը, այսինքն Լորդերի և Համայնքների պալատը: Այդ իսկ պատճառով Թագաւորը, ինչպէս և պառլամենտը, օրէնսդրութեան իրաւունք ունի: Նա է նշանակում կամ, աւելի ճիշտ ասած, հաստատում դործադիր և դատաստանական իշխանութեան բարձրագոյն մարմինները: Նա է ժողովում և արձակում պառլամենտը, մինիստրների միջոցով օրէնքների նախագիծ է առաջարկում պառլամենտի խորհրդածութեան, և վերջապէս ամեն մի օրէնքի նախագիծ, որ երկու պալատներն էլ ընդունում են, մինչև որ Թագաւորը չվաւերացնէ, օրէնք չէ կարող դառնալ, և Թագաւորին է պատկանում veto-ի (արգելում եմ) իրաւունքը: Թագաւորի այդ սահմանադրական իրաւունքներն իրօք միայն ձեւական են, որովհետեւ նա մի կրաւորական դործիք է իւր մինիստրների ձեռին, իսկ սրանք էլ կատարում են համայնքների պալատի մեծամասնութեան կամքը: 19-րդ դարում ոչ մի դէպք չէ եղել, որ մի բիլլ (օրէնքի նախագիծ) պառլամենտում անց կենար, և Թագաւորը չվաւերացնէր: Միայն ծայրայեղ դէպքերում է օգտուել Թագաւորը veto դնելու իւր իրաւունքից և այն էլ այն օրէնքների նախագածի նկատմամբ, որ ընդունել է որ և է գաղութի պառլամենտը: Այդ դէպքերում էլ Թագաւորն իւր veto ն զրել է բրիտանական մինիստրների ցուցմունքով և այն էլ այն ժամանակ, երբ այդ բիլլն պատճառով կարող էր ընդհարում տեղի ունենալ Մեծ Բրիտանիոյ և մի որեւէ ուրիշ պետութեան միջև:

Անգլիայի Թագաւորը նրանով է զանազանում ֆրանսական և զուիցերական հանրապետութիւնների նախագահներից, որ նա Թագաւոր է ցմահ և կոչումը ժառանգական, մինչդեռ նախագահն ընտրւում է որոշ ժամանակով, հետեւաբար և սահմանափակւած է նրա կոչումը: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ իսկապէս Անգլիայում ցմահ Թագաւորին և ժառանգական լինելը նոյնպէս պառլամենտից է, թէև նրա գրոշմի վրայ դրած է. «Dieu et mon droit» («Աստուած և իմ իրաւունքը»):

Թագաւորն Անգլիայում ազգային միութեան ներկայացուցիչ է և, որպէս Բրիտանական կայսրութեան ներկայացուցիչ, ունի յայտնի պարտականութիւններ, որոնց համար նա ռոճիկ է ստանում: Թէ Թագաւորի, թէ Թագուհու և թէ ամբողջ ընտանիքի ռոճիկը պառլամենտն է նշանակում: Երբ այժմեան Էդուարդ VII Թագաւորը գահ բարձրացաւ, համայնքների պալատում Բալֆուրը յայտնեց, թէ այս անգամ Թագաւորը չի դիմելու երկրին, որ նրա պարտքը վճարեն, որովհետեւ մինչև դահ բարձրանալն եղած պարտքերն այժմ չկան (առաջուց էին վճարուած): 1901 թ. մարտ ամսին էլ համայնքների պալատում կարգացուեց Թագաւորի հետեւալ թուղթը. «Նորին մեծութիւնը, կամենալով որ իւր որդու և ազգկերանց համար ապահովուած լինի համապատասխան ռոճիկ, և ապա կամենալով, որ նոյնպէս ապահովուած լինի նորին մեծութիւն Թագուհին, իթէ նա աւելի ապրի, և որդու կինը, եթէ սա էլ ամուսնուց աւելի ապրի, նրա վրայ է դարձնում իւր հաւատարիմ համայնք»:

ների ուշադրութիւնը, և յոյս է տաճում, որ նրանք՝ կապուած լինելով իրեն հետ՝ զործ կրգնեն այս դէպքի համար անհրաժեշտ միջոցներ»։ Սովորաբար ամեն մի նոր թագաւոր այսպէս է դիմում համայնքների պալատին, որ իւր կողմից խնդրէ մի յանձնաժողով է ընտրում այդ գումարն որոշելու համար։ Սահմանադրական ընդունուած սովորութեան համեմատ յանձնաժողովի անդամներն ընտրւում են ոչ միայն մեծամասնութիւնից, այլև փոքրամասնութիւնից, նաև փոքրամասնութեան զանազան խմբերից, և այդպէս են անում այն նպատակով, որպէսզի բնակիչների բոլոր խմբերը կարողանան ձայն տալ հասարակական փողը ծախսելու գործին։

Պալատն ընդունեց մեծամասնութեան նախադիժն և որոշեց յատկացնել 470,000 ֆուլտ ստերլինգ (1 ֆ. ս. հաւասար է մօտաւ. 10 ռ.) էդուարդ VՊ-ին որպէս պալատական ծախք։ Այդ նախահաշիւը կազմուծ էր հետեւեալ կէտերից։ Զեռքի գումար կամ թագաւորի և թագուհու մասնաւոր զրամարկը՝ 110,000 ֆ. ս. *։ պալատների ծախք՝ 193,000 ֆ. ս. պալատական պաշտօնեաների ու ծառաների ծախք և կենսաթոշակ՝ 125,800 ֆ. ս., թագաւորին և թագուհուն նուիրաբերութիւններ անելու և ոգորմութիւն տալու՝ 13,200 ֆ. ս., արտկարգ ծախք՝ 8000 ֆ. ս.։ Բացի դրանից պալատը 73,000 ֆ. ս. յատկացնում է թագաւորի զաւակներին և վերջապէս

* Պէտք է իմանալ, որ թագաւորն ու թագուհին, ինչպէս և բոլոր միւս քաղաքացիները, այդ գումարից եկամտային հարկ են վճարում պետական գանձարանին։

մինչև 70,000 ֆ. ս. տալիս է թագաւորական տան միւս անդամներին։ Այսպէս՝ ընդհանուր առմամբ, թագաւորական տան ծախքն Անգլիային նստում է տարեկան 613,000 ֆ. ս. (մօտաւորապէս 6 միլիօն ռուբլի)։ Բայց դրա փոխարէն թագաւորական տունը իւր ժառանգական հողերից և անտառներից ստացուող եկամուտը գանձարանին է տալիս։ Յիշեալ թուականին Ֆինանսների մինիստրը յայտնեց համայնքների պալատում, որ եթէ թագաւորական տան յատկացրած գումարից հանուի թագաւորական հողերից ստացուող և գանձարան մանուղ եկամուտը, մնացորդը 33,000 ֆ. ս. կըլինի, և ահա այդ է երկրի արած խսկական ծախքը թագաւորական տան վրայ։

3. ՔԱՂԱՔԱՑՈՒ ԻՐԱԻՈՒՆՔՆԵՐԸ

Անգլիական սահմանադրութեան գլխաւոր սկզբունքները մարդն ու քաղաքացու իրաւունքներն են:

Մարդու բնական և անկապտելի իրաւունքն է ապրել, ազատ լինել և ձգտել դէպի երջանկութիւն, կառավարութեան գոյութիւնն էլ նրա համար չէ, որ կողոպտէ, հարկերով ծանրաբեռնէ, քարուքանդ անէ իւր քաղաքացիներին: Տարրական պահանջ է նոյնպէս, որ մարդ չվախենայ, թէ իւր գոյքն ու կայքը կը կողակոտորին կամ անձը բռնութեան կենթարկուի: Քաղաքացիական գոյութեան այս տարրական պահանջներն ապահովելու նպատակով անգլիացիք նոյնպէս ղէնքի են զիմեւ և ղէնքի շնորհիւ ձեռք բերել ազատութեան առաջին ապահովութիւնը: 1215 թ. «Ազատութիւնների Մեծ Քարտը», 1679 թ. անձի անձեռնմխելիութեան «Habeas Corpus» ակտը և 1689 թ. «Իրաւունքների օրէնքը» մինչև օրս էլ անգլիական ժողովրդի ազատութեան հիմունքն են: Անգլիացու համար նրանք մարմին և արիւն են դարձել, այնպէս որ կառավարութեան մի որ և է կամայականութիւնն արտակարգ բացառութիւն պէտք է համարել, և եթէ անգլի է ունենում մի այդպիսի կամայականու-

թիւն, ամեն կողմից բռնն և միահամուռ ընդդիմադրութեան է արժանանում:

Ազատութիւնների Մեծ Քարտն անգլիական ժողովրդի ազատութիւնների սկզբնական աղբիւրն է, դա մի պայմանագիր է, որ Անգլիայի բարոններն ու քաղաքացիները կապել են Յովհանն թագաւորի հետ: Նա բաղկացած է 63 յօդուածներից, և 39-րդում ասած է. ոչ մի ազատ մարդ չէ կարող ձերբակալուել, բանտարկուել, ազատութիւնից կամ օրէնքների հովանաւորութիւնից զրկուել, աքսորուել կամ մի ուրիշ պատժի ենթարկուել առանց իրեն հաւաստարների դատաստանի և երկրի օրէնքների: 12, 14 և 63 յօդուածներով ժամանակակից պառլամենտի հիմքն է դրուած, իսկ 63-ը նշանաւոր է և նրանով, որ Մեծ Քարտի անթերի գործադրութիւնն է ապահովում: Բոլոր բարոններն իրենց միջից 25 մարդ են ընտրում և նրանց վրայ պարտականութիւն դնում հսկելու, որ ազատութիւնները չխախտուեն: Եթէ թագաւորն որ և է ղեղձում անէ և չորս բարոնի պահանջով 40 օրուայ ընթացքում չուղղէ, այն ժամանակ բոլոր 25 բարոնները կարող են բռնութիւն գործ դնել թագաւորի դէմ, կարող են նրանից խլել հողերն ու ամրոցները, խնայելով միայն նրա անձն ու ընտանիքը: Իւրաքանչիւր ոք կարող է հնազանդութեան երդումն առնել այդ 25 բարոններին և նրանց հետ միասին ձնշել, նեղել թագաւորին, մինչև որ սա կուղղէ իւր սխալը:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ թագաւորներն օգտուում էին ամեն մի յարմար դէպքից ժողովրդի կորզած ազատութիւնները խախտելու:

Նոյն իսկ Յովհաննը՝ մի ամիս չանցած ստորագրելուց յետոյ, պապից իրաւունք է խնդրում խախտելու, որով և խռովութիւն ձգում ժողովուրդի մէջ: Միւսներն էլ հետեւում են Յովհաննի քաղաքականութեանը, և միայն XVI դարի յեղափոխութիւնը վերջ տուեց թագաւորի բռնութիւններին և քաղաքացիների կռիւներին: Այնու ամենայնիւ Ազատութիւնների Մեծ Քարտը Հիմնաքար եղաւ ուրիշ կուլտուրական երկրներում էլ իրաւական կարգեր մտցնելու:

Այսպէս, անգլիական ժողովուրդը դարերի ընթացքում աշխատում է երկրում իրաւական կամ իրաւունքի տիրապետութեան սկզբունքը մտցնելու և ամրացնելու քաղաքիների համար: Այնտեղ ամեն մի քաղաքացու հիմնական իրաւունքն այն է, որ օրէնքով պաշտպանում է իւր անձն ու զոյքը—անձեռնմխելի են իշխանաւորների կողմից: Օրէնքների նոյն հովանաւորութիւնը վայելում է և ամեն մի օտարազգի, որ կարող է ազատ ապրել և ման դալ բրիտանական սահմաններում առանց ենթարկուելու ձերբակալութեան ու բանտարկութեան, եթէ չկայ օրինական հիմք—պէտք է դատաւարական վրձիռ լինի: Եթէ մէկը բռնւում է առանց իրաւաբանական հիմքի, անբաւարար պատճառով, դատարանը պարտաւոր է իսկոյն ազատելու նրան: Քաղաքացու սեպհականութիւնն էլ պաշտպանում են դատարանն ու համայնքների պալատը. առանց սրա համաձայնութեան ոչ մի հարկ օրինական չէ:

Թէպէտ անձի և զոյքի անձեռնմխելութեան ըսկզբունքն արտայայտուած է Ազատութիւնների Մեծ Քարտում, բայց նա առաջնակարգ տեղ բռնեց ան-

գլխացիների հասարակական կեանքում աւելի ուշ, մանաւանդ անձեռնմխելութիւնը, որի ապհովութիւնն այնքան էլ կատարեալ չլինելով 1679 թ. Կարլ II-ի օրով պառլամենտն ընդունեց Habeas Corpus (հաբէաս Կորպուս) յատուկ օրէնքը: Նախկին որոշումներն այդ մասին այնքան էլ ճիշտ չէին մշակուած, ուստի այդ թուականին պառլամենտը նորից քննեց և վերացրեց այդ օրէնքի թերութիւնները:

«Հաբէաս Կորպուս Ակտի» հիման վրայ ամեն մէկը, որ կարծում է, թէ ապօրինի է ազատութիւնից զրկուած, ձերբակալուած, կարող է դիմել դատարանին և ստանալ «Հաբէաս Կորպուսի» հրամանագիրն այն մարդու անունով, որ պահում է բռնուածին, որպէսզի նա ձերբակալուածին դատարանին ներկայացնէ և բացատրէ, թէ ինչու համար է նրան բանտարկուած պահում: Առաջ, քանի որ այդ օրէնքը ճիշտ որոշուած չէր, դատարաններն այնքան էլ ուշադիր չէին լինում բանտարկուածի խնդիրքին՝ «Հաբէաս Կորպուսի» հրամանագիրը տալու, կամ եթէ նրանք տալիս էին, բանտապետները չէին կատարում: Սակայն 1679 թ. մշակուած օրէնքով դատաւորները պարտական են ամեն մի ղէպքում այդ հրամանը տալու, բացի միայն այն ղէպքից, երբ ձերբակալուածը մեղադրուած է պետական դաւաճանութեան կամ թէ մի ուրիշ քրեական յանցանքի մէջ: Դատաւորները պարտական են ոչ միայն դատաստանական նիստերի, այլ և արձակուրդի ժամանակ տալ այդ հրամանը, և եթէ մերժեն 500 ֆ. ս. տուգանքի են ենթարկուում: «Հաբէաս Կորպուսի» հրամանը ստանալու

խնդրագիրը կարող է ներկայացնել ոչ միայն բանտարկու-
ուեաժը, այլ և նրա հաւատարմատարը, ազգական-
ներն և մինչև անգամ օտարները, որոնք նրա օգտի
համար են շխտառում: Եթէ բանտի տեսուչը կամ
նրա փոխանորդը 6 ժամուայ ընթացքում չտայ
ձերբակալութեան հրամանի պատճէն, առաջին ան-
գամ 100 ֆ. ս. տուգանքի է ենթարկուում, երկրորդ
անգամ — 200 ֆ. ս. և պաշտօնից արձակուում:
«Հաբէաս Կորպուսի» հրամանն ստանալուց յետոյ
բանտի տեսուչը կամ նրա փոխանորդը պարտաւոր
է 3—20 օրում բանտարկուածին ներկայացնել դա-
տարանին և մանրամասն զեկուցում տալ թէ երբ,
ինչ պատճառով և ինչ հանգամանքներում է նա
բռնուած: Եթէ բանտապետն այդ չանէ, առաջին
անգամ տուգանք է վճարում յօգուտ բանտարկ-
ուածի 100 ֆ. ս., երկրորդ անգամ — 200 ֆ. ս. և
պաշտօնից արձակուում է: Եթէ բանտապետը բան-
տարկուածին բերէ դատարան և հրոժարուի ճշշ-
մարիտ բացատրութիւններ տալու դատաւորի ա-
ռաջարկած հարցերին, նա կարող է իսկոյն և եթ
ձերբակալել բանտապետին և դատի մատնել դա-
տարանի կարգադրութիւնները. չկատարելու հա-
մար: Գործի հանգամանքները քննելուց և երկու
կողմի բացատրութիւնները լսելուց յետոյ՝ դատա-
ւանը՝ վճիռ է կայացնում, որով բանտարկուածը
բոլորովին է ազատուում, կամ երաշխաւորութեամբ
կամ զրաւականով կամ թէ նորից բանտ է
գնում:

Ինչ վերաբերում է պիտական դաւաճանութեան
և կամ ծանր քրէական յանցանքի մէջ մեղադրու-

ուողներին, օրէնքը պահանջում է, որ ձերբակալուածեան թղթի մէջ պարզ ու որոշ ասած լինի, թէ ինչ է մեղադրուողի յանցանք: Բացի դրանից, այդպիսի մեղադրուողներին օրէնքն իրաւունք է տալիս խնդրել, որ դատարանը նրանց գործի քննութիւնն առաջիկայ նիստին անէ: Եթէ այդ անկարելի է, դատարանը պարտաւոր է զրաւական վերցնել և կամ երաշխաւորութեամբ ազատել այն պայմանով, որ մեղադրուողը հետեւեալ նիստին ներկայ կը գտնուի: Եթէ երկրորդ նիստին էլ մեղադրուողն գործը չքննուի, այն ժամանակ նա բոլորովին ազատուում է:

Պէտք չէ կարծել, որ «Հաբէաս Կորպուսերի» դատարեցման հետ դադարում են և միւս օրէնքները, որոնք պաշտպանում են քաղաքացիական և քաղաքական ազատութիւնները: Կառավարութիւնը դատարեցնում է միշտ քաղաքական յանցանքների համար ձերբակալուածների գործի քննութիւնը շահամար ձերբակալուածների դէմ: Սակայն ձերբակալել ոչ մի կերպ չեն կարող, եթէ ոչ միայն օրէնքով:

արդեւում զործի համար: Լինում են և դէպքեր, որ դադարեցման ժամանակ զայրացած կառավարութիւնը դուրս է դալիս օրինականութեան սահմանից, և այդպիսի դէպքերում տուժողը կարող է դատ բանալ կառավարութեան դէմ: Կառավարութիւնն էլ այդպիսի դատերից ազատուելու համար («ճարէաս Կորպուսի») դադարեցման ժամանակը լրանալուց մի քիչ առաջ Բիլլ է ներկայացնում պառլամենտին, որ տեղի ունեցած այդպիսի ապօրինի զործերը ներուրն և ներուում են: Կառավարութիւնը՝ լաւ իմանալով, որ եթէ ոչ նիւթապէս, գոնէ բարոյապէս պատասխանատու պիտի լինի իւր օրինադանցութիւններին համար, շատ էլ չափ ու սահմանից դուրս չէ գալիս:

1688 թ. Անգլիայում տեղի է ունենում մի խաղաղ յեղափոխութիւն: Երբ Յակոբ II արու զաւակ ունեցաւ, ամենքն երկիւղ կրեցին, որ ապագայ թագաւորը կաթոլիկ կըլինի, ուստի դիմեցին Վիլհելմ Օրանեանին, որ այդ ժամանակ հոլլանդական հանրապետութեան կառավարիչն էր և ամուսնացած Յակոբ II-ի Մարիա աղջկայ հետ, (իսկ սա բողոքական էր) և խնդրեցին, որ զայ Անգլիա բողոքականութիւնն ու անգլիական օրէնքները պաշտպանելու: Վիլհելմը եկաւ, առանձին պառլամենտ ժողովեց, որ յայտնի է «Կոնվենցիա» անունով: Այդտեղ որոշուեց, որ Յակոբը հրաժարուել է գահից, որովհետեւ Պրանսիա էր փախել, և գահը Վիլհելմին առաջարկուեց: Այս դէպքը, ինչպէս նկատեցինք նախընթաց զլիւում, նշանաւոր է այն կողմից, որ պառլամենտը թագաւորից բարձր է հանդիսանում, պառլամենտն է

գահ առաջարկում: Նոյնը տեղի է ունենում և 18 դարում, երբ պառլամենտն որոշում է, թէ Վիլհելմի մահից յետոյ ով պիտի ժառանգէ անգլիական գահը: Պարզ է, որ պառլամենտն իրեն է վերապահում եկելի զերագոյն իշխանութիւնը:

Վիլհելմն անգլիական գահը բարձրանալուց յետոյ մի շատ կարեւոր օրէնք ստորագրեց, այն է՝ «Իրաւունքների օրէնքը»: Վիլհելմից առաջ պահանջում էին, որ պառլամենտը տարին գոնէ 4 անգամ հաւաքուի. իսկ նոր օրէնքով պահանջում էր, որ շուտ հաւաքուի: Թագաւորն իրաւունք չունէր ընդհատել օրէնքի զործադրութիւնն առանց պառլամենտի համաձայնութեան, իրաւունք չունէր ազատել ում և իյէ օրէնքի դրած պարտականութիւններից, և ոչ ոք էլ հարկ չպիտի վճարէր, եթէ պառլամենտը չէր նշանակել: «Իրաւունքների օրէնքը» նորից ապահովում է պառլամենտի անգամների ազատութիւնը կողմնակի իշխանութիւնից: Թագաւորն իւր իշխանութեամբ կամ կամքով չէր կարող նոր հոգեւոր կամ ուրիշ դատարան հաստատել: Դատաստանական հաստատութիւնները վերականգնեցին, նորից յետ ստացան իրենց իրաւունքներն ու նշանակութիւնը: Դատաւորներն անփոփոխելի և իրենց վարքի համար պատասխանատու եղան միայն դատաստանական կարգով: «Իրաւունքների օրէնքը» արդեւեց թագաւորին խնդրադիր ներկայացրեցին: Առանց պառլամենտի թոյլտուութեան արգելուեց խաղաղ ժամանակ զօրք պահել, և զրանով վերջ դրին թագաւորնակ զօրք պահել, և զրանով վերջ դրին թագաւորների փորձերին ժողովրդի դէմ զօրք հանելուն: Պառ-

լամենար, որպէս ազգային հաստատութիւն, հասաւ իւր բարձր աստիճանին: Վերջապէս բողոքականներն անձնապաշտպանութեան համար զէնք ունենալու իրաւունքն ստացան, իրաւունք ստացան և պառլամենտի անդամ ընտրելու և այնտեղ ամեն բանի մասին ազատ խօսելու:

Օրէնքի հիման վրայ ամեն մի անդիւիսի իրաւունք ունի ազատօրէն յայտնելու իւր միտքը թէ տպագրութեամբ և թէ խօսքով ուրիշների վրայ ազդելու համար, պատասխանատու լինելով միայն այն ֆւասի համար, որ կարող են տալ նրա խօսքերը կամ հրատարակութիւնները: Կրօնական յօդուածների ու զրքերի հեղինակները, ժողովրդի մէջ ճառախօսութիւն անող հռետորներն և համանման անձինք պատասխանատուութեան են ենթարկուում ապստամբական կոչի, անբարոյական կամ դայթակղեցուցիչ հրատարակութիւններ տարածելու, հասարակութեան այս կամ այն դասակարգերի միջև թշնամութիւն յարուցանելու, պետական իշխանութեան հեղինակութիւնը կոտրելու, քրիստոնէութեան դէմ քարոզելու համար: Եւ որովհետեւ կարելի է այդպիսիներին հետամուտ լինել դատաստանական ճանապարհով, ուստի ուրիշ տեսակ պատիժներ չկան: Գրաքննութիւնն Անգլիայում դեռ ևս 1695 թ. են վերացրել: Մնացել է միայն զրամատիկական գրուածների գրաքննութիւնը, որ թոյլատրուում է կամ արգելում արքունիքի մինիստրը:

Անգլիացիներն իրաւունք ունին հաւաքուելու հասարակական տեղերում՝ խօսելու, երգելու, այս կամ այն ուղղութեամբ դնալու, եթէ միայն զրանով չեն

խանդարում ուրիշ իրաւունքը: Տասը հազար մարդ կարող է հաւաքուել մի տեղ ժողով անելու, որովհետեւ նրանցից ամեն մէկն իրաւունք ունի կանգնելու՝ ինչ տեղ որ ուղղում է, եթէ միայն ուրիշին չէ խանդարում: Ժողովներում ամեն մէկն իրաւունք ունի ասելու, ինչ որ ուղղում է, որովհետեւ նրան արգելուած չէ փողոցում խօսել՝ ում հետ էլ որ ուղեկցւի, թէկուզ տասը հազար լսող լինի: Բայց ի հարկէ ամեն մէկն էլ պատասխանատու է, եթէ նրա ճառը ֆւասում է ուրիշներին, դատապարտելի է որպէս ապստամբական կոչ և այլն: Այդ ժողովներին ռատիկանութիւնը ներկայ է լինում միայն կարգապահութեան համար: Եթէ կարգապահութիւնն ակներև կերպով խանդարում է, ռատիկանութիւնը դատաստանի առաջ, առաջարկում է ժողովականներին ցրուել:

1688 թ. արդիւնքներից մէկն էլ եղաւ խղճի ազատութիւնն Անգլիայում: Իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք ունի դաւանելու՝ ինչ կրօն և կամի, միանալու աստուածաշտութեան համար՝ ինչ խմբի հետ և կամի, իւր կրօնական հայեացքները քարոզելու կամ տպագրական խօսքով տարածելու համար: Նոյն իսկ հրէաների իրաւունքները հաւասարուեցին քրիստոնեաների իրաւունքի հետ մի շարք օրէնքներով, որոնց զլիաւորները հրատարակուեցին 1846 թ.: Սակայն պետական եկեղեցին չկորցրեց իւր իրաւունքների և առաւելութիւնների ոյժն: 1827 և 1829 թ. վերացուեց պետական և քաղաքային պաշտօնների համար երգման անգլիական ձևը: 1871

թ. նոյն երգումը վերացուեցաւ և համալսարանական
կազմակերպութիւնների համար: 1858 թ. համայնե-
րների պալատի նիստերին մասնակից լինելու երգու-
մից հանեցին «համաձայն քրիստոնէական հաւատի»
խօսքերը, պառլամենտի անգամ ընտրուած հրէա-
ների յամառ մաքառումից յետոյ, 1888 թ. Բրադ-
լոյի գործից յետոյ, որ յայտնի էր որպէս « աղնոս-
տիկոս» այսինքն՝ չհաւատացող, հարկ եղաւ ամենեւին
հրաժարուել երգուելու պարտաւորութիւնից: Սակայն
կառավարութիւնն իրաւունք ունի պահանջելու, որ
յիսուսեանները թողնեն երկիրն և հեռանան: Եթէ
գումար է կտակում այս կամ այն եկեղեցուն
հանգստեան պատարագ մատուցանելու և կամ
գերեզմանի վրայ յաւիանական վառ կանթեղ պա-
հելու, — դատաստանն այդպիսի կտակները չէ վաւե-
րացնում: Բայց և այնպէս խղճի ազատութիւնն
անդիական ժողովրդի սեպհականութիւնն է:

4. ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Դատաստանական հաստատութիւններն Անգլիա-
յում ոչ միայն մասնաւոր մարդկանց վէճե-
րըն են քննում և յանցաւորներին քրէական
պատասխանատուութեան ենթարկում, այլ և բա-
ղաքական դեր են կատարում: Հին ժամանակները
դատարանների դերը սահմանադրական կարգ հաս-
տատելու գործում շատ մեծ էր, որովհետեւ վիճելի
դէպքում իրաւունքի զարգացումը դատաստանա-
կան վճռով էր կայանում, ոչ թէ օրէնսդրութիւ-
նով: Այժմ այդպէս չէ, որովհետեւ շատ քիչ են
այնպիսի սահմանադրական կարգեր ու կանոններ, որ
պառլամենտը հաստատած կամ աւանդութիւնը վա-
ւերացրած չլինի: Բայց և այնպէս դատարաններն
այժմ էլ մեծ դեր են խաղում:

Դատաստանական հաստատութիւններն այնպիսի
զիրք ունեն Անգլիայում, որ գործադիր իշխանու-
թիւնները միանգամայն զրկուած են նրանց հակա-
ռակ գործելու հնարաւորութիւնից և հպատակնե-
րի վերաբերմամբ կամայականութիւններ բանեցնե-
լուց: Երբ մի որեւէ դատաւոր նոր միայն ստանձ-
նում է իւր պաշտօնը, երդման ժամանակ տեսնում
է, որ ոչ մի պայմանով նա զրսից չպիտի ընդունի

անձնական հրաման կամ ազդեցութիւն, նոյն իսկ թագաւորից:

Անգլիայում ընդհանուր դատաստանի առաջ ամենքը հաւասարապէս պատասխանատու են. պաշտօնական անձանց համար առանձին դատաստան չկայ, չկայ և կառավարչական դատաստան: Կառավարչական մարմինների անդամներն իրենց վարմունքների համար պատասխանատու են ընդհանուր դատաստանի առաջ, և իւրաքանչիւր ոք պատասխանատու է առանձնապէս, այնպէս որ ստորագրեալները չեն կարող արդարանալ, պատճառաբանելով թէ իշխանաւորս է այդպէս հրամայել: Եթէ ոստիկանը կոտրէ մի մասնաւոր բնակարանի դուռ, կարող է պատասխանատուութեան տակ ընկնել, եթէ մինչև անգամ ինքը ներքին գործոց մինիստրը հրամայած լինի, որ նոյնպէս պատասխանատու կըլինէր, եթէ այդպիսի ապօրինի հրաման տուած լինէր: Չկայ մի այնպիսի բարձրատիճան մարդ Անգլիայում, որին կարելի չլինի դատի կանչել, և նոյն իսկ թագաւորական տան անդամները դատարանին են դիմում, երբ ուզում են իրազօրծել իրենց մասնաւոր իրաւունքները:

Անգլիական իրաւունքը չզիտէ, թէ ինչ է պաշարման դրութիւն և կամ երկիրը, կամ երկրի մի մասը յանձնել զինուորականների կառավարութեանը: Անկարգութիւնների ու խռովութիւնների դէպքում նրանց վերջ տալու և «թագաւորի հանգստութիւնը» պահպանելու համար հրաւիրուում են թէ՛ զինուորական ղեկերը՝ ոստիկանութիւնն ու կառավարութիւնը և թէ՛ բոլոր քաղաքացիները: Ի հարկէ այդ ժամանակ

կարող են տեղի ունենալ ընդհարումներ, և անկարգութիւն անողներից կարող են վերաւորուածներ և մինչև անգամ սպանուածներ լինել: Սակայն անկարգութիւն անողներին բացի ընդհանուր դատարանից ոչ ոք չէ կարող, ոչ ոք իրաւունք չունի պատժելու: Բռնութիւններին բոլոր մասնակցողներին կարելի է դատի տալ, որ և երդուեալների մասնակցութեամբ կըվճռէ՝ արդեօք անհրաժեշտ էին այդ անկարգութիւնները, թէ ոչ և չափազանց դաժան չեն եղել:

Որպէսզի դատաստանական իշխանութիւնն իւր վսեմ կոչման վրայ մնայ և քաղաքացիների իսկական ազատութիւնն ամեն կողմից ապահով լինի, անհրաժեշտ պայման է, որ դատաստանը անկախ լինի: Մեծ նշանակութիւն չունեցող գատերը, ոստիկանական յանցանքներն ու մանր քրէական գործերը հաշտարար դատաւորներն են քննում՝ կամ իւրաքանչիւրը առանձին, կամ զոյգ-զոյգ. իսկ տարին չորս անգամ չորս-չորս հոգի հաւաքուում են երդուեալների մասնակցութեամբ բողոքներն ու կարեւոր գործերը քննելու: Հաշտարար դատաւորի պաշտօնը ձրի է, պատուի պաշտօն է: Սովորաբար դրանց ընտրում են զահի ներկայացուցիչները՝ դաւառական լորդ-էյտենանտները: Սակայն սովորութիւն էլ կայ, որ նշանակուում են յարգանք վայելող և ունեւոր անձեր, որոնք պատրաստ են իրենց ժամանակը զոհելու հաշտարար դատաւորի պաշտօնը կատարելու համար: Ներկայումս քաղաքներում այդ պաշտօնը կատարում են ոչ թէ պատուի դատաւորներ, այլ վարձուածներ, որոնց ընտրում են քաղաքացիներ հաստատութիւնները:

Դատաստանական իշխանութեան հեղինակութիւնը պահպանելու գործում, անշուշտ, մեծ նշանակութիւն ունին դատաստանական բարձր ատեանները: Դատաւական ատեաններում, զլխաւորապէս քաղաքացիական գործերի դատաւարութեան համար դատաւորներին կանցլէրն է նշանակում: Դրանց վճիռների դէմ բողոքելու համար պէտք է Ուէստմինստը դիմել՝ վճռարեկ ատեանին: 1873 թ. օրէնքի համաձայն այս դատարանը Մայրաղոյն Դատարանի մի բաժանմունքն է, ուր, բացի վերոյիշեալ գործերից, քննում են առաջին անգամ կարեւորագոյն քաղաքացիական և մի քանի քրէական գործեր: Ամենակարեւոր քրէական գործեր քննում են երդուեալների մասնակցութեամբ Մայրաղոյն Դատարանի յանձնաժողովները, որոնք քաղաքացի քաղաք են շրջում: Կառավարչական հարցերի և բիւրոկրատների ձեռքով կառավարուող գաղութների գործերի համար բարձրագոյն ատեանը Գաղանի Խորհրդարանի Դատաստանական Յանձնաժողովն է, որ բաղկացած է չորս դատաւորից. իսկ ընդհանրապէս բոլոր հարցերի վերաբերմամբ՝ իրաւունքի ձեւական գործադրութեան կողմից, վերջնական խօսքը պատկանում է լորդերի պալատի Դատաստանական Յանձնաժողովին:

Բարձրագոյն դատարանների անդամներն այնպիսի պայմանների մէջ են զրուած, որ միանգամայն անկախ և հեղինակաւոր լինեն: Այդ պաշտօնի նշանակուելու համար նրանք պիտի ունենան զուէն տասնևհինգամեայ իրաւաբանական գործունէութիւն: Նրանք ահադին ռոճիկներ են ստանում—մօ-

տաւորապէս 5000 ֆ. ս. (50,000 ռ.): Ռոճիկները հաստատուած են օրէնքով և նոյն իսկ որպէս շնորհ է կարելի աւելացնել: Դատաւորները նշանակուած են այնքան ժամանակով, «որքան որ նրանք իրենց պահում են այնպէս, ինչպէս հարկն է», կամ, ուրիշ կերպ ասած, անփոփոխելի են: Դատաւորին կարելի է փոխել միայն այն ժամանակ, երբ նա իւր պաշտօնում մի որ և է զեղծում կամ քրէական յանցանք է գործում և կամ երբ պառլամենտի երկու պալատները վճիռ են կայացնում: Դիտմամբ են այդպէս արել, որ դատաւորներն անկախ լինեն, որպէսզի կառավարչական մարմինների կողմից ձնշումն գործչորուի նրանց վրայ:

Դատաստանական գործաւարութիւններին մասնակցում են և երդուեալները, հասարակական խրդճի այդ ներկայացուցիչները: Ոչ միայն քրէական գործեր քննելիս անպայման հարկաւոր է երդուեալների որոշումը, այլ և շատ քաղաքացիական գործերի համար, ինչպէս՝ երբ վնասների դատ է լինում, որ յաճախակի պահանջում են կառավարչութեան ներկայացուցիչներից, որոնք մի որ և է կերպով խախտել են այս կամ այն քաղաքացու իրաւունքները: Մամուլի, խղճի, ժողովների ազատութիւններն իսկապէս կախուած են երդուեալների լուրջ վերաբերմունքից դէպի իրենց պարտականութիւնները, որովհետև յիշեալ ազատութիւնները սահմանափակելու համար ուրիշ ոչ մի ծանապարհչկայ, եթէ ոչ դատաստանական վճռով՝ երդուեալների որոշումով: Ամեն մի ծառայող, որ իւր իրաւունքների սահմանից դուրս է գալիս, կարող է դա-

աի տակ ընկնել. այսպէս՝ եթէ ոստիկանը յըւում է ամբօխը, երդուեալները կըքննեն և կըգնահատեն՝ ունէ՞ր նա իրաւունք այդ անելու, թէ ոչ: Եւ անգլիացիների համար երդուեալների մասնակցութեամբ դատաւարութիւնը մի անհրաժեշտ հաստատութիւն է դարձել:

5. Պ Ա Ռ Լ Ա Մ Ե Ն Տ

ա) Ընդհանուր խօսք պառլամենտի մասին: Լորդերի պալատը:

Անգլիայում ծայրագոյն իշխանութիւնը կենտրոնացած է պառլամենտում, որ բաղկացած է երկու պալատներից—Վերին կամ Լորդերի պալատից և Ներքին կամ Համայնքների պալատից: Ամեն մի իշխանաւոր այնտեղ գործում է միայն որպէս ժողովրդի ներկայացուցիչ: Թէպէտ թագաւորն և լորդերի պալատն իրենց իշխանութիւնը ժողովրդից են ստանում, սակայն ժողովրդի իսկական ներկայացուցիչը համայնքների պալատն է, որովհետեւ այդ պալատի անդամներին ժողովուրդն է ընտրում, հետեալար իրենց իրաւունքն ու լիազօրութիւնը նրանք ժողովրդից են ստանում: Ամեն մի պատգամաւոր ժողովրդի ներկայացուցիչն է համարւում, անկախ է և ազատ իւր կարծիքն յայտնելու, մինչև որ լիազօրութեան ժամանակը կըլրանայ: Ընտրողներն ոչ մի կերպով չեն կարող սահմանափակել պատգամաւորի կամքն ու ազատ կարծիքը: Բայց ընտրուելուց առաջ պատգամաւորն էլ պիտի ծանօթացնէ ընտրողներին իւր ծրագրին՝ հասարակական և քաղաքական հիմնական, էական հարցերի վերաբերութեամբ, և պատիւն էլ պահանջում է պատգամաւորից, որ նա իւր

յայտարարած կարծիքներին հակառակ չզնայ պառլամենտում: Եթէ պատգամաւորը չարգարացնէ ընտրողներին տաճած յոյսը, միւս անգամ նրան չեն ընտրիլ:

Անգլիայում երկիրն իսկապէս կառավարում է պառլամենտը, և երկրի բոլոր իշխանութիւնները նրան են ստորադրուած, որպէս երկրի զլխաւոր, զերազոյն օրէնսդրական հաստատութեան, որ կարող է իւր վրձովին, որոշմանն ենթարկել բոլոր միւս հաստատութիւնները, իսկ ինքը չէ ստորադրուում և ոչ մի վճռի:

Երկրի ծայրագոյն իշխանութիւնը պառլամենտին է պատկանում: Ծիշտ է, թագաւորն ունի իրաւունք օրէնքի նախագիծ առաջակելու պառլամենտին, բայց միայն այդքան: Հաւասարապէս և թագաւորի քաղաքականութիւնը՝ եթէ միայն պառլամենտը հակառակ է, երբէք նշանակութիւն չէ կարող ունենալ: Թագաւորի veto դնելու իրաւունքն իրօք գոյութիւն չունի, որովհետեւ չէ գործադրում: Մի խօսքով, անզլխական պառլամենտն ամենակարող է. միայն չէ կարող, ինչպէս իրենք անգլիացիք են ասում, տղամարդուն կին դարձնել և կնոջը—տղամարդ: Ի հարկէ իւր այդ անսահման իրաւունքներից նա օգտուում է ստեղծել և փոփոխել սահմանադրութեան կանոնները: Պէտք է ասել և այն, որ անգլիական սահմանադրական իրաւունքի շատ էական դրութիւններն աւանդութեամբ են հաստատուած և որոշ օրէնքների չեն յենւում, և սակայն դրանից բնաւ չի նուազում նրա զօրութիւնը:

Պառլամենտը հաւաքւում է թագաւորի պատուէրով և ոչ աւելի քան եօթը տարի ժամանակով: Լորդերը հրաւեր են ստանում, իսկ 670 ընտրողական շրջ-

ջանին հրաման է ուղարկւում համայնքների պալատի համար պատգամաւորներ ընտրել: Ներկայումս անգլիական շրջանները 495 պատգամաւոր են ընտրում, Շոտլանդիան—72 և Իռլանդիան—103: Լոնդոնը 62 պատգամաւոր է ուղարկում, որոնցից 2 Սիտին է ընտրում:

Այժմ Անգլիայում ամեն մի չափահաս տղամարդ ընտրելու իրաւունք ունի, եթէ նա սեպհականատէր է կամ տուն, կրպակ, պահեստ, գործարան և կամ հող է վարձում: Ընտրելու իրաւունք ունին և բնակարան ու սենեակ վարձողները, եթէ տարեկան 10 ֆ. ս. պակաս վարձ չեն վճարում առանց կարասիքի: Կանայք զեռ են ընտրելու իրաւունք չունին: Այդ բոլորի հիման վրայ միացեալ թագաւորութեան քառասուն և մէկ միլիոն վեց հարիւր հազար բնակչից 6,822,000 մարդ ընտրելու ձայն ունի:

1901 թ. լորդերի պալատը բաղկացած էր 592 ղեկի*: Դրանցից 520 պատկանում էին անգլիական ազնուական տոհմերին, որոնց մեծերը ժառանգական իրաւունք ունին վերին պալատում: 16 հօգի շոտլանդական ազնուականների ներկայացուցիչներ էին, որոնք 1707 թ. միութեան հիման վրայ իւրաքանչիւր պառլամենտի համար առանձին են ընտրւում: 28 հօգի իռլանդական ազնուականութեան ներկայացուցիչներ էին՝ 1801 թ. միութեան հիման վրայ, սակայն դրանց ներկայացուցչութիւնը ցմահ է. 2 արքեպիսկոպոս և 3 եպիսկոպոս իրենց տատիճանի իրաւունքով, 10 ուրիշ եպիսկոպոս ըստ աւագու-

* Անգլիայի բարձր դատակարգի մարդիկը, բարոնները:

Թեան ձեռնադրութեան, 4 դատաստանական լորդ իրենց պաշտօնի իրաւունքով:

Բայց Թագաւորը կառավարութեան խորհրդով իրաւունք ունի Անգլիայում անթիւ նոր պէրեր նշանակելու, իսկ Իռլանդիայի համար այն հաշուով, որ տիտղոսակիր տոհմերի թիւը 100 աւելի չլինի: Նոտլանդական պէրեր նշանակելու իրաւունքը նա չունի: Թէպէտ լորդերի պալատում զանազն դասակարգի մարդիկ են, թէպէտ իրենց հմուտութեամբ և փորձառութեամբ աչքի ընկնող պետական մարդկանց հետ կան և բազմաթիւ աննշան և օրէնսդրութեամբ և կառավարական գործերով քիչ հետաքրքրուող մարդիկ, բայց և այնպէս անգլիացիները գնահատում են վերին պալատը, որովհետեւ ժողովրդապետական պետութեան քաղաքական կեանքում նա չափաւորութիւն պահպանող մի գործօն է:

Համաձայն օրէնքի՝ լորդերի պալատի անդամներն իրաւունք չունեն մասնակցելու համայնքների պալատի անդամների ընտրութեան և ձառեր խօսելու յօգուտ իրենց կուսակցութեան թեկնածուներին: Լորդականցիները, որ մինիստրների կաբինետի անդամ է, միեւնոյն ժամանակ լորդերի պալատի սպիկերը կամ նախագահն է: Համայնքների պալատի սպիկերը չէզոք պիտի լինի, վիճաբանութիւններին չէ կարող մասնակցել, իսկ լորդ-կանցիները, ինչպէս մինիստր, պահանջելով կառավարող կուսակցութեանը, միւս պէրերի պէս դիմում է պալատին և խօսում:

Լորդերի պալատում յանձնաժողովի համար անդամներ իրենք են ընտրում, և այդ պաշտօնների համար նրանք առաջին վարձատրութիւն են ստանում:

Լորդերի պալատն իւր կազմով և ոգով աւելի պահպանողական հաստատութիւն է: Հաշուել են, որ պալատին մասնակցող լորդերի աւշարժ կայքը Մեծ Բրիտանիոյ վեցերորդ մասն է կազմում: Նրանք միշտ պատրաստ են ամեն մի ծանապարհ փակելու, որ տանում է դէպի իրենց հայրենակիցների վիճակի բարւոքումը: Բայց անգլիական դէմոկրատիան խոչընդոտն հեռացնելու համար կարիք չունի յեղափոխութեան դիմելու, որովհետեւ, երբ երկու պալատների միջև ծագում է մի լուրջ, սկզբունքի տարածայնութիւն, միշտ կարող է աւելացնել լորդերի թիւը, ինչքան ուզենայ: Նախանձելի չէ այն պետական կազմն, այն սահմանադրութիւնն, որի զարգացման համար բացի յեղափոխութիւնից ուրիշ ճանապարհ չկայ: Եւ անգլիական սահմանադրութիւնն իւր թերութիւններով հանդերձ եւրոպական բոլոր սահմանադրութիւններից կատարեալն է:

Մի ժամանակ Գլադստոնը, երբ նա չկարողացաւ յաջողեցնել հոմ-րուլի բիլլը, ուղում էր ոչնչացնել լորդերի պալատը, սակայն դա շուտով, մօտ ապագայում չէ կարող իրագործուել, որովհետեւ Անգլիայի ժողովուրդն արմատական փոփոխութիւններ չէ սիրում*: Այդ պատճառով կարող է խօսք լինել միայն այդ պալատը վերանորոգելու, նրա իրաւունքները սահմանափակելու մասին: Իռլանդացի Մակ-Նէյլը

* Առաջին յեղափոխութեան ժամանակ 1649 թ. ոչնչացրել էին լորդերի պալատը, բայց երբ Ստիւարտները նորից Անգլիա վերադարձան, լորդերի պալատն էլ վերականգնեց:

Յայտնի է, որ ներկայումս կրկին յարուցուած է այդ հարցը, բայց դեռ ևս առանց հետեւանքի:

մինչև անգամ հաւատացնում է, թէ ոչ մի բարենորոգումն անելու կարիք չկայ, պէտք է մտցնել հին, բայց վաղուց արդէն մոռացուած օրէնքը, այն է՝ լորդերին պալատ հրաւիրելու թագաւորի իրաւունքը: Նա ասում է, բաւական է չկանչել այն լորդերին, որոնք հակառակում են համայնքների պալատի մեծամասնութեան կամքին, և բանը պրծած է, որովհետեւ նրանք պալատ չեն գալ: Բայց Անգլիայում ոչ մի մինիստր իւր վրայ չէ առնիլ այդ միջոցին ղիմելու պատասխանատուութիւնը, որովհետեւ զրա հետեւանքը կարող է ներքին խռովութիւն լինել:

Աւելի գործնական են այն նախագծերը, որոնք ուղղուած են լորդերի պալատի veto զինելու իրաւունքի դէմ: Համաձայն այդ նախագծերի, եթէ մի բիլլ համայնքների պալատն երկու անգամ ընդունում է, իսկ լորդերի պալատը մերժում, de jure օրէնք է դառնում, եթէ երրորդ անգամ համայնքների պալատում անց է կենում:

Մի այդպիսի բարենորոգում, անշուշտ, կրկնորէր լորդերի պալատի յետադարձական դժն և միաժամանակ համայնքների պալատին էլ օրէնսդրական հաստատութեան բնաւորութիւն կը տար:

բ) Պառլամենտական կառավարութիւն.

Մենք ասացինք, որ ժամանակակից սահմանադրական պետութիւններում թագաւորը կամ նախագահ ինքն անձամբ ոչինչ անել չէ կարող թէ օրէնքներ հրատարակելու և թէ քաղաքականութեան այս կամ այն ընթացքը տալու կողմից: Դործ անողները մինիստրներն են, և այդ

պատճառով էլ պատասխանատուութիւնն էլ նրանց վրայ է ծանրանում: Անգլիայում մինիստրութիւնը պատասխանատու է բացառապէս համայնքների պալատի առաջ, թէպէտ ազատ չին և դատաստանական պատասխանատուութիւնից: Դատաստանական պատասխանատուութեան են ենթարկւում ապօրինի գործերի համար, իսկ համայնքների պալատի առաջ՝ ազգի համար փաստակար և սխալ միջոցներ գործ զինելու պատճառով: Եւ ահա այդ բոլորից երեք զրութիւն է առաջ դալիս. 1) թագաւորի անպատասխանատուութիւնը, 2) մինիստրների պատասխանատուութիւնը և 3) որ անմիջապէս բղխում է նախընթաց երկու գրութիւնից՝ թագաւորը չպիտի հրատարակէ և չէ էլ հրատարակում ոչ մի ակտ առանց համապատասխան մինիստրի մասնակցութեան և ստորագրութեան:

Անգլիայում այդ զրութիւններն այնպէս են զարգացիլ, որ ոչ մի կառավարչական կամայականութիւն տեղի ունենալ չէ կարող: Անգլիայում, ասում է Դայսին, իւրաքանչիւր պաշտօնական անձ, սկսած առաջին մինիստրից մինչև վերջին ոստիկանը կամ հարկահանը, ամեն մի ապօրինի գործի համար նոյն պատասխանատուութեան է ենթարկւում, որին և միւս քաղաքացիները:

Տասն և չորրորդ դարում մինիստրին դատի յանձնելու համար համայնքների պալատը պիտի մեղադրէր նրան լորդերի պալատի առաջ, որպէս բարձրագոյն դատաստանական ատենանի: Ներկայումս մինիստրներին օրէնքով խիստ հետամուտ չեն լինում, պատժելու տեղ նրանց պաշտօնից հեռացնում են,

և զրա համար բաւական է որ համայնքների պալատը վստահութիւն ցոյց չտայ: Կորգերի պալատի կողմից վստահութիւն ցոյց չտալն ոչ մի նշանակութիւն չունի մինիստրների համար. այդ կողմից գերակշռող է համայնքների պալատը: Մինիստրները համայնքների պալատի մեծամասնութեան ներկայացուցիչներն ու նրա կամքի արայայտիչներն են: Երբ այդ մեծամասնութիւնն այլ ևս հաւատ չէ ընծայում կարիներին, մինիստրները հրաժարական են տալիս:

Պառլամենտական կառավարութիւն կամ կարիներ տի կառավարութիւն լինում է այն երկրներում, ուր կայ ժողովրդի ներկայացուցչութիւն, և իշխանութիւնը բաժանուած է լինում՝ օրէնսդրականն առանձին, գործադիրը կամ կատարողականն առանձին: Գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչը պետութեան ղլուխն է լինում, այն է՝ թագաւորը կամ նախագահը, սակայն բոլոր գործերը կանխապէս որոշում, վճռում են բոլոր մինիստրները միասին: Թէպէտ թագաւորը մինիստր ընտրելու և արձակելու իրաւունքն ունի, բայց իրօք ընտրողը պառլամենտն է: Որ կուսակցութիւնը համայնքների պալատում մեծամասնութիւնն է կազմում, այն կուսակցութիւնից էլ ընտրւում է առաջին մինիստրը, սովորաբար կուսակցութեան պարագլուխը, իսկ յետոյ սա էլ միւսներին է ընտրում և կարիներ տալու կազմում: Իրենք մինիստրները պալատի անդամ պիտի լինեն: Երբ չկէ՝ կուսակցութեան պարագլուխը, կարիներ է կազմակերպում, աշխատում է մի ուղղութեան մարդկանց հրաւիրել, և այդ պատ-

ճառով թագաւորը կամ նախագահը միայն առաջին մինիստրին է նշանակում. իսկ յետոյ սա էլ իրեն համար օգնականներ է ընտրում և պաշտօններ բաժանում նրանց: Բոլոր մինիստրները միասին կարիներ են կազմում, և առաջին մինիստրը նրանց ղլուխն է: Խորհրդակցութիւնների ժամանակ թագաւորի փոխարէն նա է նախագահում և պալատի առաջ նա է խօսում կարիներ կողմից: Պալատները հսկողութիւն ունին մինիստրների գործունէութեան վրայ և նրանց գործ զրած միջոցների ու կարգադրութիւնների մասին հարցումներ են անում: Սակայն մինիստրների պատասխանատուութիւնը զուտ քաղաքական է և ոչ քրէական, և եթէ համայնքների պալատը, ինչպէս ասացինք, հաւատ չէ ընծայում մինիստրներին, ամբողջ կարիները հրաժարական է տալիս: Իսկ եթէ մինիստրներից մէկն է պարտութիւն կրում իւր արած մի որեւէ գործի պատճառով, այն ժամանակ մենակ նա է հրաժարւում, և կարիները շարունակւում է իւր գործունէութիւնը: Հաւատ չընծայել մինիստրին նշանակում է հրամայել նրան, որ հեռանայ, և այդ կողմից կարծես թէ պալատն ոչ միայն օրէնսդրական, այլ և գործադիր իշխանութիւն ունի: Պետութեան ղլխի դերն էլ այն է, որ ղեկավարէ մինիստրներին. նա կարող է համամիտ և համակարծիք չլինել մինիստրներին, կարող է չթողնել այս կամ այն կարգադրութեան գործադրութիւնը և կարիներ տալ միջոցով երկիրը կառավարել, ի հարկէ, դուրս չգալով օրէնքների ու հրահանգների սահմանից: Սյոգ դէպքում պետութեան ղլխի մասնակցութիւնը կախու-

ած է նրա անձնական յատկութիւններէն և հայեացքներէն: Նա կարող է և կրաւորական դեր խաղալ, ամեն ինչ թողնելով առաջին մինիստրին կամ կարինետին, և միայն յարգանք ու պատիւ վայելել, և ընդհակառակը՝ կարող է եռանդուն մասնակցութիւն ունենալ երկիրը կառավարելու գործում: Ներկայումս սովորաբար կարինետն է կառավարում, իսկ թագաւորը չափաւորութիւն և հաւասարակշռութիւն պահպանող մի տարր է: Պետութեան գլուխը մի ուրիշ էական իրաւունք էլ ունի ղեկավարելու պալատի կամքին, այն է՝ պատգամաւորների լիազօրութեան եօթնամեայ ժամանակը չլրացած արձակել պառլամենտը, երբ տեսնում է, որ նա չէ համապատասխանում ազգի շահերին: Սակայն այս դէպքում էլ մինիստրներն իրենց վրայ են առնում պատասխանատւութիւնը: Ճիշտ է, երբեմն նրանք այդ անում են ոչ թէ ազգի շահերն աչքի առաջ ունենալով, այլ իրենցը: Բայց պառլամենտն էլ խիստ միջոցներ ունի կատարողական իշխանութիւնն իւր կամքին ենթարկելու. այդ միջոցն այն է, որ կարող է մերժել տարեկան բիւջէն, իսկ Անգլիայում, բացի զրանից, կարող են մերժել զօրք պահելու և նրա վրայ ծախք անելու իւրաքանչիւր տարի նորոգուող լիազօրութիւնը:

Թէպէտ պառլամենտն արձակելու իրաւաբանական իշխանութիւնը թագաւորին է պատկանում, սակայն այդ սպառնալիքին զիմեւ կարիք չէ լինում, որովհետեւ հասարակական և քաղաքական կեանքի զանազան դէպքերի և կուսակցական պայքարների պատճառով մինիստրները՝ լիազօրութեան

ժամանակը չլրացած՝ հրաժարում են և ղեկում թագաւորին, որ պառլամենտն արձակէ ժողովրդի կամքն իմանալու համար, և նոր ընտրութիւնն են սկսում:

Երբ կարինետը տալիս է իւր հրաժարականը, նա հպատակում է, ինչպէս վերն ասացինք, համայնքների պալատի մեծամասնութեան կամքին, որի անդամներն երկրի ընտրած ներկայացուցիչներն են: Այդ հպատակութիւնը ցոյց է տալիս, որ ընտրողները կողմնակի կերպով ձայն ունին երկրի գործերում: Բնականաբար, երբ ժողովուրդը պարզ յայտնում է իւր կամքը, գործադիր իշխանութիւնն անմիջապէս պիտի խոնարհուի նրա կամքի առաջ: Այդպէս էր հասկացել Բիկոնսֆիլդը ընտրողների իրաւունքը: 1868 թ. ընտրութիւններին յաղթութիւնը տարան ազատամիտները: Պահպանողական լորդ Բիկոնսֆիլդն (որ այդ ժամանակ մինիստր էր Դիզրայէլի անունով), չէ սպասում, մինչև որ նոր պառլամենտը բացուի, այլ անյուպաղ հրաժարում է: Այդ ժամանակից ի վեր սահմանադրական սովորութիւն է դարձել խկոյն և եթ հրաժարական տալ եթէ ընդհանուր ընտրութիւններին ընտրողները ներկայ մինիստրների դէմ են լինում: Գլադստոնըն էլ միշտ հետևում էր Բիկոնսֆիլդի օրինակին: Միայն 1892 թ. Սոլիսթերին հնարաւոր համարեց սպասել, մինչև որ պառլամենտը կրբացուի, որովհետեւ այդ թուականին ազատամիտներն ընտրութեան ժամանակ աննշան առաւելութիւն ստացան և այդ մեծամասնութեան մէջ էլ վճռական ձայնն իռլանդացիներինն էր:

Սահմանադրութեամբ պատգամաւորների լիազօրութիւնն եօթը տարի է: Այդ ժամանակամիջոցում պառլամենտը հնարաւորութիւն ունի իրազօրծելու իւր օրէնսդրական իշխանութիւնն ոչ միայն այն յատուկ հարցի նկատմամբ, որ ընտրողական ծրագրի կենտրոնական հարցն էր, այլ և արտաքին ու ներքին քաղաքականութեան բաղմամբիւ հարցերի վերաբերութեամբ, որոնց առթիւ ընտրողները միջոց չէին ունեցել իրենց կարծիքն յայտնելու ընտրութիւնների ժամանակ: Այդպէս էր, օրինակի համար, 1900 թ.: Կառավարութիւնն արձակում է պառլամենտը, որպէս զի ժողովուրդը կարողանայ իւր կարծիքը յայտնել՝ ընդհանում է Ձեմբերլէնի քաղաքականութիւնը հարաւային Աֆրիկայի նկատմամբ, կամենում է պատերազմ մղել, թէ ոչ: Ընտրողները չուզեցին ձիշտ այդ ժամանակ, երբ պատերազմն արդէն մղւում էր, փոխել մինիստրների սկսած գործն և պալատ ուղարկեցին պահպանողական մեծամասնութիւն 132 մարդու առաւելութեամբ: Այսպէս ուրեմն ժողովուրդը հաւատ ընծայեց պահպանողական կուսակցութեան և կառավարութեան, իշխանութիւնը նրան տուեց եօթը տարի ժամանակով, որպէս զի նա յաջողութեամբ վերջացնէ պատերազմը: Բայց պատերազմը 1½ տարի տևեց, և պահպանողական կուսակցութիւնը սկսեց զբաղուել զանազան հարցերի վերաբերեալ օրէնսդրութիւնով և, ի հարկէ, իւր կուսակիցների օգտին: Սահմանադրութեան հիման վրայ այդ մինիստրութիւնը կարող էր իւր գործողութիւնը շարունակել մինչև 1907 թ. և անթիւ օրէնքներ հրատարակել, որոնց

ժողովուրդը թիրեւս իւր հաւանութիւն չէ տալիս: Այդպէս՝ պատերազմը վերջացնելուց յետոյ մինիստրութիւնը դպրոցական օրէնքներ հրատարակեց, առաջնակարգ անհրաժեշտ իրերի վրայ հարկեր դրեց, զինուորական օրէնքներ մշակեց և այլն: Բայց արդեօք այդ նոր օրէնքները համապատասխանում էին բնակչութեան մեծամասնութեան կամքին, թէ, ընդհակառակը, նրա կամքը բռնաբարւում էր: Ձէ՞ որ 1900 թ. ընտրութիւններին այդ հարցերի մասին ամենեւին խօսք չէր եղել, թեկնածուների կողմից առաջարկուած չէին նրանք: Միւս կողմից էլ, երբ պատերազմը վերջացաւ, առաջ եկան նորանոր հասարակական հարցեր. օրինակ՝ արդիւնաբերութիւնն ընկած լինելու պատճառով՝ առաջ եկաւ անգործ մնացած բանուորներին օգնելու հարցը: Եւ 1900 թ. ոչ կառավարութիւնն և ոչ էլ համայնքների պալատն ոչինչ յանձնարարութիւն չէին ստացել այդ հարցերի նկատմամբ: Ի՞նչ արած այդպիսի դէպքում: Սպասել մինչև նոր ընտրութիւնները՝— երկար է, և, բացի դրանից, այդ ժամանակամիջոցում կառավարութիւն ու պառլամենտն ինչքան աղէտ կարող են հասցնել ժողովուրդին:

Այդ վտանգի առաջն առնելու համար Անգլիայում զոյութիւն ունին մասնակի ընտրութիւններ, որոնք որոշ չափով զուշակում են, թէ մօտակայ ընդհանուր ընտրութիւններն ինչ բնաւորութեամբ պիտի լինեն: Այդ ընտրութիւններով ընտրողները միջոց են ունենում քուէարկութեամբ յայտնելու իրենց կարծիքն այն բոլոր դէպքերի մասին, որ տեղի են ունեցել վերջին ընդհանուր ընտրութիւններից յետոյ:

տոյ: Իրաւ է, ձայն է տալիս մի շրջան, մի նախնի, այսինքն ընտրողների սահմանափակ թիւ, բայց եթէ այդ շրջանի ընտրողները խիստ կարծիք յայանեն գոյութիւն ունեցող կառավարութեան դէմ, եթէ պառլամենտ ուղարկեն հակառակ կուսակցութեան՝ ընդդիմադրող թեկնածուներ, և եթէ երկրի զանազան շրջաններում կատարուող մասնակի ընտրութիւնները նոյն հետեանքը տան, այն ժամանակ պարզ է, որ կառավարութիւնը չէ վայելում երկրի վրաստահութիւնը, և կաբինետը կամաց կամաց այդ հանգամանքն աչքի առաջ պիտի ունենայ: Նոր ընտրուածներն ամեն օր յիշեցնելու են կաբինետին նրա արածները. նրանց հետ միտախն յիշեցնելու է և մամուլը, որ այդ դէպքերում կարուկ և անողոք կերպով քննադատում է կառավարութեան արածներն և աւելի ևս տարածում: Վերջապէս, որ և ամենազլխաւորն է, կաբինետին կը յիշեցնեն սեպհական կուսակցութեան այն անդամները, որոնք ստէպ ստէպ, դաւաճանելով անցնում են ընդդիմադրականների կողմը: Պատգամաւորները, տեսնելով որ երկրի քաղաքական կեանքը փոխւում է և երկիւղ կրելով, որ պառլամենտը ժամանակից առաջ կարող է արձակուել և նոր ընտրութիւններ նշանակուել, ձեռնպահ են մնում կառավարութեան կողմից առաջարկուած այն օրէնքները քննելիս, որոնք անհաճոյ են ժողովրդին: Նախկին կուսակիցներից մի քանիսն անցնում են ընդդիմադրողների կողմը, և որովհետեւ սրանք միշտ միահամուռ են դործում, կառավարութեան մեծամասնութիւնը կամաց կամաց պակասում է և սպառնում մի օր փոքրամասնու-

թիւն դառնալ: Այս հանգամանքներում ի՞նչ պիտի անէ կառավարութիւնը: Անշուշտ պէտք է արձակել պառլամենտը, նոր ընտրութիւններ նշանակել, որ ժողովուրդը մեծամասնութեան հայեացքներին համապատասխան նոր պալատ ընտրէ:

Այդպէս էր Բալֆուրի մինիստրութիւնը, որ մի շարք կարեւոր հարցեր անց կացրեց, իսկ ձեռնպահ մնաց այնպիսիներից, որոնք առաջարկուած էին ժողովրդի զանազան խմբերից: Ի՞նչ դիմք բռնեց ժողովուրդը կառավարութեան այդ տեսակ քաղաքականութեան վերաբերմամբ: Բուրերի հետ պատերազմ սկսեցին պահպանողականները, ընդհանուր ընտրութիւններին կառավարութիւնը մեծամասնութիւնն ստացաւ, որով ընտրողները վաւերացրին այդ պատերազմը. պատերազմ մղելիս մասնակի ընտրութիւններին ընտրողների մեծամասնութիւնն էլ կառավարութեան կողմը բռնեց: Բայց երբ պատերազմը վերջացաւ և մասնակի ընտրութիւններ եղան, ընդդիմադրականներն ահագին մեծամասնութիւն կազմեցին 3272 ձայնի առաւելութեամբ: Դա պարզ ապացոյց էր, որ ընտրողների տրամադրութիւնն փոխուել էր, և կառավարութիւնն ու պառլամենտը չէին վայելում ժողովրդի վստահութիւնը: Սահմանադրութեան հիման վրայ այդ ժամանակ կառավարութիւնն և պառլամենտը դեռ ևս չորս տարի էլ կարող էին իշխանութիւնն իրենց ձեռքում պահել, բայց միևնոյն սահմանադրութեան ոգու և սովորութեան համաձայն պառլամենտը պիտի արձակուէր, և նոր ընտրութիւններ պիտի նշանակուէին: Բայց եթէ այդպիսի դէպքում պառլամենտը չէ արձակուում, դրա

պատճառն այն է, որ հակառակ բանակում անշուշտ պառակտութիւն կայ, հետեւաբար և մեծամասնութիւն կազմելու քիչ յոյս:

Վերն ասածներէից պարզ երևում է, թէ ինչքան մեծ նշանակութիւն ունին մասնակի ընտրութիւնները: Այդ ընտրութիւնները լինում են այն ժամանակ, երբ համայնքների պալատի անդամներից մէկը մեռնում է կամ կամուրջապէս հրաժարւում է: Բացի դրանից՝ Անդլիայի սահմանադրութեան ողու համաձայն, կայ էլի երկու դէպք, երբ մասնակի ընտրութիւններ են նշանակւում: Առաջին դէպքն այն է, երբ ընտրողները դժգոհ են իրենց պատգամաւորի ընթացքից պալատում: Այս դէպքում ընտրողական կոմիտէն հրաւիրում է ընտրողներին և իւր պատգամաւորին և նրանից բացատրութիւն պահանջում պալատում նրա բռնած դիրքի մասին: Եթէ այդ ժողովում ընտրողների մեծամասնութիւնը հաւատ չէ ընծայում իւր պատգամաւորին, նա հրաժարւում է, և ապա նոր ընտրութիւններ են նշանակւում: Մասնակի ընտրութիւններ անելու երկրորդ արտակարգ առիթն էլ այն է լինում, երբ ժողովրդի ներկայացուցիչը պետական պաշտօն է ստանում ռոճիկով: Ենթադրւում է, որ ներկայացուցիչը մի այդպիսի պաշտօն ստանալուց յետոյ որոշ չափով կորցնում է իւր անկախութիւնը, հետեւաբար և պէտք է հնարաւորութիւն տալ ընտրողներին, որ նրանք յայտնեն իրենց կարծիքը՝ կամենո՞ւմ են փոխարինել նրան ուրիշ անձով, թէ ոչ: Հարկաւ կառավարութիւնը պաշտօններ է տալիս իւր կուսակցութեան մարդկանց և որովհետեւ չէ ուզում անյաջողութեամբ

թիւն ունենալ մասնակի ընտրութիւններին, այդ պատճառով էլ պաշտօն է տալիս պալատի այն անդամին, որ առաջ ձայների ահագին առաւելութեամբ էր ընտրուած: Երբ պալատի անդամը պաշտօն է ստանում, պառլամենտի նիստերը մի կամ երկու ամսով ընդհատւում են, մինչև որ նոր պատգամաւոր ընտրուի. յետոյ արդէն վերստին սկսւում է նրա գործունէութիւնը: Բայց եթէ մասնակի ընտրութիւններից յետոյ ընտրողներն ընդդիմադրական կուսակցութիւնից ներկայացուցիչ ուղարկեն հին փոխարէն, դա արդէն նշան է, որ կառավարութեան վարկն ընկնում է:

Այստեղ աւելորդ չենք համարում աւելացնել, որ պալատները կամ պառլամենտն իրաւունք ունին նիստերի ժամանակ պատասխանատուութեան ենթարկել և կամ բանադնել իրենց անդամներից մէկին կամ նոյն իսկ կողմնակի մարդու՝ տուած արտօնութիւնները խախտելու կամ անպատկառ վարմունքի համար. օրինակ, ապօրինի կերպով նիստին ներկայ լինելու, սպիկերի կամ կանցլերի կարգադրութեանը չհնազանդուելու համար և այլն:

Բացի դրանից պալատներն արտօնութիւն ունեն իրենց կարգապահութիւնը չխախտելու համար պատիժ դնել ամեն մէկի վրայ, ով որ կը համարձակուի չձանաչել սպիկերի կամ կանցլերի, պալատի սովորութիւնների ու պահանջների հեղինակութիւնը: Իսկ ամենաէականը պառլամենտի տրամաբանական օրութիւնն է. 40 օր պառլամենտի նստաշրջանը բացուելուց առաջ, 40 օր էլ փակուելուց յետոյ նրանց ձերբակալել չէ կարելի: Նիստերի ժամանակ նրանք

կատարեալ աղատութիւն ունին, վիճաբանութիւններ ժամանակ աղատօրէն կարող են յայտնել իրենց կարծիքն առանց ենթարկուելու որ և է պատժի:

գ) Օրէնսդրութեան եղանակը:

Անգլիական կառավարութիւնն իրաւունք չունի անկախօրէն օրէնքներ հրատարակելու. այդ իրաւունքը պառլամենտինն է: Թէ թագաւորը, թէ լորդերի և թէ համայնքների պալատներն օրինադիժ առաջարկելու իրաւունքն ունին: Լորդերի պալատի անդամն այդ կարող է անել առանց կանխապէս թոյլտուութիւն ստանալու, իսկ համայնքների պալատի անդամն առաջուց պիտի ստանայ իւր պալատի հաւանութիւնը: Սովորաբար օրէնսդրութիւնն իւր ըսկիզբն առնում է ներքին պալատում, և որովհետեւ մի կարեւոր դէպքում նաեւ պարտադիր է համայնքների պալատի նախաձեռնութիւնը, ուստի մենք կը պատմենք, թէ ինչպէս է կատարւում օրէնսդրութիւնը, երբ նա համայնքների պալատի կողմից է առաջարկւում: Օրէնքի նախագիծը կամ, ինչպէս տեսնում են, բիլլն երկու տեսակ է լինում՝ պետական և մասնաւոր. պետական, երբ նրանք պետութեան շահերն են պաշտպանում, մասնաւոր՝ երբ մասնաւոր մարդկանց կամ ընկերութիւնների շահերին են վերաբերւում: Սովորաբար բիլլ առաջարկողը լինում է կառավարութեան անդամներից մէկը:

Մի որեւէ պետական օրէնք անց կացնելու համար պալատի անդամներից մէկն առաջարկութիւն է առնում՝ յայտնելով զրա մասին: Եթէ պալատի կող-

մից արգելք չէ լինում, նա տալիս է իւր հաւանութիւնն, և առաջարկութիւն անող անդամը մշտյնում է այդ բիլլը, միւսներն էլ պահպանում են: Բիլլը պալատի ատենադպրին ներկայացնելուց յետոյ՝ առաջին անգամ կարգում են առանց վիճաբանութիւնների, ուղարկում են տպելու և տպաօր նշանակում երկրորդ անգամ կարգալու համար: Եթէ ընդդիմադրականներն առաջարկեն, որ բիլլն երկրորդ անգամ 6 ամսից յետոյ կարգացուի, դա նշանակում է, թէ նրանք բոլորովին չեն ուզում ընդունել այդ բիլլը: Երկրորդ անգամ կարգալիս քննում են, թէ առաջարկուած օրինագիծն որքան նպատակայարմար է: Եթէ պալատի մեծամասնութիւնն ի նպաստ առաջարկուած բիլլի է յայտնում իւր կարծիքը, այն ժամանակ նա յանձնւում է ամբողջ պալատի կոմիտէի քննութեանը, և այդ ժամանակ նախագահում է ոչ թէ սպիկերն, այլ կոմիտէի նախագահը: Եւ որովհետեւ սպիկերն ունի իւր առանձին գաւազանը, գաւազանապահը վերջնում է այն սեղանի վրայից և տանում: Առաջուց քննւում է այդ կոմիտէին տուած հրահանգը: Դրա նախագահը պալատի անդամներից է լինում, և նա չէզօք պիտի լինի, և պաշտօնը վարձատրւում է: Կոմիտէի նիստերն ազատ են աւելորդ ձեւականութիւններից, և իւրաքանչիւր անդամ իրաւունք ունի խօսելու, քանի անգամ ուզում է: Յաճախ սովորական խօսակցութիւններ են լինում, մանասովորական խօսակցութիւններն են լինում, մանաւանդ երբ օրինագծի նկատմամբ տարաձայնութիւն չէ լինում կուսակցութիւնների մէջ, և կամենում են լաւ մշակել բիլլը: Կառավարութեան կողմից

առաջարկուած բիլլերն մասնապէսներ՝ իրաւունքի զանազան ձիւղերի հետ քաջ ծանօթ անձեր են կազմում:

Իւրաքանչիւր բիլլ բաղկացած է լինում յառաջաբանից, յօդուածներից կամ պրակներից և ծանօթութիւններից: Յանձնաժողովում օրինադիժը յօդուած առ յօդուած կարդացւում է, երբեմն տող տող, այդ ժամանակ ուղղում են և առաջարկներ անում լրացնել ուրիշ յօդուածներով: Երբ յանձնաժողովը կարգում է, քննում և լրացնում բիլլը, պալատը քննում է և վճռում թէ պէտք է կարգաւ երրորդ անգամ, կամ յետ է ուղարկում յանձնաժողովին նորից քննելու, կամ ամբողջապէս և կամ մի մասն ուղղելու համար: Եթէ բիլլը յանձնաժողովում առանց փոփոխութիւնների է անց կենում, իսկոյն երրորդ անգամ են կարգում, և այդ ժամանակ միայն բերանացի կարելի է ուղղել թերութիւնը, իսկ ապա՝ պալատն իւր վերջնական կարծիքն է յայտնում նրա մասին: Դրանից յետոյ հրամայում են համայնքների պալատի առենադարին, որ բիլլը տանէ յորդերի պալատն և «խնդրէ նրանց աջակցութիւնը»: Այստեղ առաջին անգամ կարգում են բիլլն և կարգալուց յետոյ տասն և երկու օրուայ ընթացքում պալատի անդամներից մէկն առաջարկութիւն պիտի անէ երկրորդ անգամ կարգալու, հակառակ դէպքում՝ նշանակում է, որ պատրամենտի այդ նստաշրջանում բիլլը չէ քննուելու: Սովորաբար երկրորդ անգամ էլ կարգում են, և նոյնն է լինում, ինչ որ և համայնքների պալատում: Եթէ լորդերն ուղղում են

անում, բիլլը վերադարձնում են համայնքների պալատին, բացատրելով թէ ինչու համար են ուղղումներ մտցնել: Համայնքների պալատը կարող է պատասխանել նրանց այդ թղթին: Առաջինը այդպիսի դէպքերում երկու պալատի ներկայացուցիչները խառն ժողով էին անում համաձայնութիւն կայացնելու նպատակով, բայց դա վերացել է, և վերջին այդպիսի ժողովն եղել է 1386 թ.: Լորդերը սահմանադրական իրաւունք ունին պնդելու իրենց ուղղումների վրայ և մինչև անգամ մերժել այն բիլլերն, որոնց հետ համաձայն չեն, և այդ իրաւունքին նրանք յաճախ են դիմել XIX դարում: Նրանց ընդդիմադրութիւնը կարող է իրական յաջողութիւն ունենալ այն ժամանակ, երբ հասարակական կարծիքը բաւականաչափ որոշուած և միացած չէ: Օրինակի համար, իռլանդական հարցի նըկատմամբ շատ շուտ պարզուեց, որ անդիւադիւների մեծ մասը չէ ուղղում զիջումներ արած լինել իռլանդացիներին, ուստի և Գլադստոնի կազմակերպած ազատամիտ մեծամասնութիւնը շուտով քայքայուեց: Այլ է, եթէ լորդերն ընդդիմադրում են այն վերանորոգումներին, որոնց հասարակական կարծիքը պաշտպանում է: Այդպիսի դէպքերում նրանց դիմադրութիւնը միայն առ ժամանակ դադարեցնում է գործի ընթացքը, և վերջ ի վերջոյ նրանք ստիպւում են զիջումն անելու: Եթէ լորդերը մեծ յամառութիւն ցոյց տան և կամենան իրենց ասածըն անել, համայնքների պալատը, ինչպէս առաջ ասացինք, նրանց դէմ կռուելու լաւ զէնք ունի — կարող է այնքան նոր պէրեր նշանակել, որքան

պէտք կըլինի ձայների մեծամասնութիւնն ունենալու համար: Այդպիսի դէպքեր երբեք տեղի չեն ունեցել, միայն 1832 թ., պառլամենտում վերանորոգումներ մտցնելիս, առաջին մինիստր լորդ Գրէյն ստացաւ թագաւորի համաձայնութիւնն, որ նա, եթէ կարիք լինի, նոր պէրեր կընշանակէ, սակայն վերջին բոպէին լորդերի պալատը զիջեց: Գործերի սովորական ընթացքի ժամանակ լորդերի պալատը համարեա միշտ՝ վաղ թէ ուշ, համամիտ է լինում համայնքների պալատին, և բիլլն օրէնք է դառնում, երբ թագաւորը հաստատում է: 1707 թ. վերջին դէպքն է եղել, երբ բիլլն երկու պալատումն էլ ընդունուել է, բայց թագաւորն իւր veto-ն է դրել: Թէպէտ veto դնելու իրաւունքը չէ փոխուած, բայց իրօք նա այլևս գոյութիւն չունի: Եւ երբ թագաւորը հաստատում է, համայնքների պալատի անդամները նոյն հանդիսով հրաւիրւում են լորդերի պալատը թագաւորի համաձայնութիւնը լսելու:

Դրամի վերաբերեալ բիլլեր միշտ կառավարութիւնն է առաջարկում, թէ ինչ բանի դրամ պէտք է յատկացնել, ինչ հարկեր դնել ժողովրդի վրայ կամ ինչ տուրքեր վերցնել նրանից: Պառլամենտի առանձին առանձին անդամները կարող են ընդհանուր բնաւորութեամբ վճիռներ առաջարկել, թէ այս ինչ կամ այն ինչ բանի վրայ որքան դրամ ցանկալի է մտնել, բայց որոշ օրինադիւմ միայն կառավարութիւնն է առաջարկում: Այդ սովորութեան նպատակն այն է, որ Ֆինանսական հարցերում խոյս տան բաժան-բաժան և չմտածուած ձեռնարկութիւններից: Յետոյ՝ ներքին պալատում երկու յանձնաժո-

ղով կայ այդ հարցերի համար, որոնցից մէկը խորհում է և քննում, թէ ինչ գործի համար և որքան փող պէտք է նշանակել, որ զանազան մինիստրութիւններ պահանջում են. իսկ միւսը քննում է, թէ ինչ միջոցներով և ճանապարհներով կարելի է այդ ծախսերը ծածկել: Եւ եթէ մուտքի աղբիւրները չեն կարող ծածկել ծախքերը, մտածում են, թէ ինչ նոր հարկեր դնեն:

Լորդերն իրենց զիրքով ընդհանուր առմամբ չեն կարող հարկատուների ներկայացուցիչներ համարուել, ուստի և ֆինանսական բիլլերը մշակում են միայն համայնքների պալատում, և լորդերը չեն մասնակցում այն հարցերի քննութեանը, որոնք վերաբերւում են ժողովրդի վրայ հարկեր դնելուն և տուրք առնելուն: 1860 թ. համայնքների պալատը դրականապէս յայտնում է իւր որոշումը դրա մասին, չէ թողնում, որ այդպիսի բիլլերում լորդերը մի որևէ փոփոխութիւն կամ ուղղում մտցնեն, այլ և մերժեն կամ հաստատեն, այնպէս որ լորդերի մասնակցութիւնը ֆինանսական բիլլերի քննութեան գործում լոկ ձեւականութիւն է:

Մասնաւոր մարդկանց, երկաթուղիների կամ ուրիշ հասարակական նշանակութիւն ունեցող գործերի բիլլերը նոյն ձևով են քննւում: Բիլլն առաջարկում է անդամներից մէկն, և նախապէս ձեւականութեան կողմից խնդիրը քննում են երկու պալատից ընտրուած առանձին քննիչներ: Ձեւականութիւնից յետոյ բիլլն երկու անգամ կարդում են ներքին և վերին պալատում և ապա յանձնում են մասնաւոր բիլլեր քննող յանձնաժողովներից մէկին, որոնք սո-

վորաբար հինգ հոգուց են բաղկացած լինում: Յանձնաժողովը հրաւիրում է խնդրատուներին և նրանց հակառակորդներին, կանչում և հարցուփորձ է անում վկաների, տեղեակ և մասնագէտ մարդկանց, առ հասարակ զործում է, որպէս մի դատաստանական հաստատութիւն: Վերջ ի վերջոյ այդ առթիւ նա ղեկուցումն է ներկայացնում պալատին, որ և վճռում է—ընդունել, թէ մերժել բիլլը: Եթէ ընդունւում է, ընդհանուր կարգով դնում է լորդերի պալատը:

դ) Պառլամենտի նիստերը:

Երբ համայնքների պալատի անդամների ընտրութիւններն, որոնց մասին կըխօսենք հետեւեալ յօդուածներէից մէկում, վերջանում են, թագաւորի կողմից եղած ծանուցման համաձայն, պալատներն առանձին-առանձին գումարւում են: Բայց պառլամենտի բացուելուց առաջ համայնքների պալատի անդամները «սե զաւադան կրօղի» միջոցով հրաւիրւում են լորդերի պալատը, և այդտեղ մեծ հանդիսով բացւում է: Երբ ամենքը հաւաքւում են, լորդ-կանցլերը յայտնում է, որ երբ բոլոր անդամները կերդուին, թագաւորը կը յայտնէ, թէ ինչու է նրանց կանչել: Իրանից յետոյ համայնքների պալատի անդամները դալիս են իրենց պալատն և սպիկեր կամ նախագահ են ընտրում: Սպիկերը կուսակցական մարդ չպիտի լինի: Նախագահի պաշտօնը վարձատրւում է. նա մօտաւորապէս 50000 ռ. է ստանում և բնակարան—պառլամենտի շինութեան մէջ: Ծառայութիւնը վերջացնելուց յետոյ, որ տե-

ւում է մինչև պառլամենտի պարապմունքներն աւարտելը, սպիկերը ստանում է պէրի կոչում և կենսաթոշակ մինչև 40000 ռ. տարեկան, իսկ նրա մահից յետոյ այդ գումարն ստանում է նրա աւագ ժառանգը:

Սյն սենեակը, ուր օրէնսդրութիւնն է տեղի ունենում, մի մեծ սենակ է, որի պատերը ծածկուած են քանդակագործ կաղնիով: Առաստաղի փոխարէն տպակեայ կտուր է, ուսկից մեղմ ելեքտրական լոյս է սփռւում: Սենեակի մէջտեղում մի մեծ սեղան է, որի առաջ բաղկաթոռ կայ դրած, իսկ բաղկաթոռների առաջ մի հովանու տակ դահն է: Երբ համայնքների պալատում քննւում է ամբողջապէս մի օրինադիծ, նախագահում է ինքը սպիկերը, և նրա տեղը գահն է: Բայց երբ պալատը քննում է բիլլն մասնաւոր հարցերը, նա թողնում է գահը, հեռանում և նախագահում է մասնաժողովի նախագահը. նա նստում է սեղանի ծայրին և նրա կողքին նստում են նրա երկու զործավարները՝ սպիտակ կեղծ մազերով և մաքուր ածիլած դէմքով: Գահի երկու կողմից ամբողջ սենեակում երկար նստարաններ են շարուծ՝ զրելու համար ոչ մի յարմարութիւն չունենալով: Սյդ տեղ են նստում անդամները:

Վերը՝ պատերի շուրջը պատշգամ է շինած հասարակութեան և լրատուների համար. իսկ ամենավերը՝ երկու իրար հանդէպ պատերի մէջ երկաթէ վանդակներ են շինած, ուր կանայք են լինում: Բանից երեւում է, որ «աղնիւ լէզիները» չեն կարող լինել տղամարդկանց համար նշանակած պատշգամում, և ահա ինչու: Անցեալ դարի սկզբում պաշտ-

դամում անխախտ կարող էին լինել թէ կանայք և թէ տղամարդիկ: Բայց մի անգամ առաջին նստարանի վրայ, ձիշդ սպիկների դէմոդէմ, նստած է լինում մի արտակարգ գեղեցկութեամբ լէզի: Չնայելով որ սպիկները պատկառելի հասակ է ունենում, այնու ամենայնիւ գեղեցկութիւնը գրաւում է նրա ուշադրութիւնը, նա չէ նկատում, որ ճառարու հռետորն աւարտել է իւր խօսքն և իւր ժամանակին խօսքը չէ տալիս նոր հռետորի: Մի խայտառակ դէպք, որի նմանը չէ եղել անգլիական պառլամենտի տարեգրութեան մէջ: Եւ բանը վերջանում է նրանով, որ ոչ թէ սպիկներն է պատժուում, այլ ամբողջ գեղեցիկ սեռը, որին աւելի վեր են տանում: Սյդ ժամանակից նրանք վերեւ են գնում և միայն նիստերի ընդհատման ժամանակ կարող են ցած գալ և կորրիգորներում իրենց գեղեցկութեամբ հրապուրել դաժան օրէնսդիրներին:

Հին սովորութեամբ, սպիկներն էլ կեղծ մաղ է դնում գլխին, հագնում է կարճ, մինչև ծնկները, վարտիկ, երկայն զանկապաններ և երկայն թիկնոց: Պալատի նիստերին նա նախազահում է, բայց ինքը չէ խօսում. նրա դործը կարգապահութիւնն է: Նա նոյնպէս ներկայ չէ գտնւում պալատի կորրիգորներում, ուր ձայներն են հաշւում:

Մինչև սպիկների ընտրութիւնը դահլ բռնում է պետական մի աստիճանաւոր, որին յայտնի է, թէ պալատի անդամներից ով է առաջարկելու այդ պաշտօնի համար արդէն կանխապէս որոշուած անձին, և նա առաջարկում է այդ անդամին, որ նա մի մարդ նշանակէ սպիկների պաշտօնի համար: Անդամը տե-

ղից բարձրանում է, դիմում աստիճանաւորին և առաջարկում, թէ «այս ինչ տեղի (գաւառի կամ քաղաքի) պատկառելի անդամը, թող բռնէ նախազահական աթոռը, որպէս սպիկներ»: Երբ ամենքն իրենց հաւանութիւնը տալիս են սպիկների ընտրութեանը, նա վեր է կենում, յայտնում իւր շնորհաւարութիւնն և իսկոյն բռնում իւր տեղը: Պատահում է, որ այդ պաշտօնի համար երկուսին են առաջարկում, և այդ դէպքում, սակայն շատ հազիւ է լինում, քուէարկում են: Ընտրութիւնից յետոյ զաւազանապահը զաւազանը բերում է դնում նրա սեղանի վրայ, որ մնում է այնտեղ, քանի որ սպիկները նստած է: Սյդ գաւազանը փայտից է, ծայրը քանդակած և սակիզօծած. կոթը չորս ոտաչափ է. ընտրութիւնը պառլամենտի սկզբից է: Ընտրութեան յետոյ՝ միւս օրը սպիկները համայնքների պալատի այն անդամների հետ, որոնք ցանկանում են, զրնում է լորդերի պալատը, ուր նրան յայտնում են, թէ թագաւորը տալիս է իւր հաւանութիւնն այդ ընտրութեանը: Ապա սպիկները պահանջում է, լոկ ձեականութեան համար, «հին և անժխտելի իրաւունքներ և արտօնութիւններ» թէ իրեն և թէ համայնքների պալատի համար, այն է՝ որ ինքն և իւր ծառաներն ազատ լինին ձերբակալութիւնից և բռնութիւնից, խօսքի ազատութիւն վեճաբանութիւն. բռնութիւնից, խօսքի ազատութիւն մօտ, ներքի ժամանակ և ազատ մօտք թագաւորի մօտ, երբ կարիք կրլինի, հաւասարապէս և այն, որ իրենց բոլոր դործողութիւնների աւելի բարեմիտ բացառութիւն տրուի: Յետոյ սպիկները վերադառնում է տրութիւն տրուի: Յետոյ սպիկները պատմում, համայնքների պալատն և եղելութիւնը պատմում,

իսկ ապա սկսում են երգուել: Երգման մէջ ի միջի այլոց ասուած է. «Երգւում եմ, որ հաւատարիմ եւ անձնուէր կըլինիմ նորին մեծութեան եւ խոստանում եմ ճշտիւ պահպանել եւ պաշտպանել գահաժառանգութեան կարգն այնպէս, ինչպէս այն սահմանուած եւ որոշուած է Վիլհէլմ III Թագաւորի օրով հրատարկած ակտով, որ կրում է՝ «Թագի իրաւունքների հետադայ սահմանափակման եւ հպատակների իրաւանց ու ադատութեանց լաւաբոյն ապահովութեան ակտ» վերնագիրը, նոյնպէս եւ Շոտլանդիայի եւ Իռլանդիայի միութեան հետադայ ակտերով: Եւ արդ՝ Աստուած թող օգնակալ լինի ինձ»:

Երբ պառլամենտն արձակուում է, իսկ հին կաբինետը դեռ եւս հրաժարական չէ տուել, բայց ընտրութիւններին հակառակ կուսակցութիւնն է յաղթութիւն տարել, այդ դէպքում մեծամասնութիւն կազմող նոր կուսակցութիւնը քուէարկում է՝ հաւատ ընծայել կաբինետին թէ ոչ իսկ ապա՝ կաբինետը տալիս է իւր հրաժարականը: Լիդերը կամ կուսակցութեան պարագլուխը կարող է եւ լորդերի պալատի անդամ լինել, ինչպէս Սոլիսթերին էր, եւ համայնքների պալատի անդամ, ինչպէս Գլադստոնն էր: Կուսակցութեան պարագլուխն առաջին մինիստրըն է լինում եւ միաժամանակ Ֆինանսների մինիստրի պաշտօն կատարում, որի համար նա 50000 ուոլքլի ոռձիկ է ստանում: Երբեմն նա կարող է եւ ուրիշ պաշտօն ստանձնել, ինչպէս Սոլիսթերին, որ 1886—1892 թ. արտաքին գործերի մինիստր էր: Առհասարակ առաջին մինիստրն օգնականներ են ունենում, իսկ ինքն զբաղւում է զլիսաւորապէս ընդ-

հանուր քաղաքականութեամբ: Գլադստոնի մինիստրութիւնը 25 վարձատրուող պաշտօններից էր բաղկացած, որոնցից միայն 18 կաբինետի մարդիկ էին, իսկ մնացեալներն՝ օգնականներ, ինչպէս՝ լորդփոխարքայ Իռլանդիայի, լորդփաստաբան եւ այլն, որոնք թէեւ մինիստրութեան են պատկանում, բայց կաբինետի անդամներ չեն:

Երբ առաջին նիստը բացւում է կուսակցութիւններն իրենց տեղերը փոխում են. կառավարութեան կուսակցութիւնը, այսինքն մեծամասնութիւնը բռնում է աջակողմեան նստարանները, հակառակ կուսակցութիւնը, փոքրամասնութիւնը— ձախակողմեան նստարանները: Աջ կողմից՝ առաջին նստարանի վրայ նստում են մինիստրները, իսկ ձախ կողմից՝ մինիստրութեան նախկին անդամները, որոնք այժմ ընդդիմադրականներ են. երկու կուսակցութեան պարագլուխներին բաժանում է միայն կլէրկի կամ պետական պաշտօնեայի սեղանը:

Նիստը բացւում է գահական ծառով, որի մէջ կառավարութիւնը բերում է իւր օրէնսդրական ծրագիրը: Գահական ծառը լսելու համար համայնքների պալատի անդամները հրաւիրւում են լորդերի պալատը: Այդտեղ լորդփանդները կարգում է թագաւորի թուղթը, որի մէջ մի առ մի առաջին բերւում այն միջոցները, որ կառավարութիւնը կրկամենար պառլամենտի այդ նստաշրջանում անց կացներ: Այդ ենթադրութիւնները շատ ընդարձակ են լինում եւ երբեք պառլամենտի մի նստաշրջանում անց չեն կենում ամբողջապէս: Թագաւորի թուղթը լսելուց յետոյ՝ սպիկերն եւ համայն-

քի պալատի անդամները վերադառնում են իրենց տեղն, և համաձայն ընդունուած սովորութեան, ամենից առաջ մի որեւէ բիլլ է կարդացուում: Այդ անում են այն նպատակով, որ ցոյց տան համայնքների իրաւունքը, թէ նրանք կարող են աւելի շուտ իրենց գործերով զբաղուել, քան թէ դահական ճանով: Երբ բիլլը կարդում են վերջացնում, սպիկիրը ծանուցումն է անում, թէ եղաւ լորդերի պալատում և լսեց թագաւորի ողորմած ճառն և ինքն սկսում է կարդալ այդ ճառը, իսկ տպա վիճաբանութիւններ են ըսկսում պատասխան-ուղերձի առիթով: Երբեմն այդ վիճաբանութիւնները 2—3 շաբաթ են տեւում: Կառավարական կուսակցութիւնը, լինի նա ազատամիտ թէ պահպանողական—միւսնոյն է, առաջարկում է գոհունակութեան ուղերձ տալ, ընդ նմին այդ առաջարկն անող անդամները զինուորական նշանազգեստով պիտի լինին, եթէ նրանք այդ իրաւունքն ունեն, կամ թէ պտտգամաւորական՝ վինձորեան նշանազգեստով, որ բացառիկ հանդիսաւոր դէպքերում համայնքների պալատի անդամները հազնում են: Պալատը քննում է առաջարկուած ուղերձը, և ընդդիմադրական կուսակցութիւնը, կամենալով նախատինք ցոյց տուած լինել կառավարութեան առաջարկուած միջոցների նկատմամբ, ուղղումներ է անում այդ ուղերձի մէջ: Այդ ուղղումները քննում են և քուէարկում: Եթէ մի ուղղումն անց է կենում, դա նոյնն է, թէ կառավարութեանը հաւատ չեն ընծայում, և կաբինետը հրաժարւում է: Առաջարկում են բազմաթիւ փոփոխութիւններ, և նայած թէ նրանից որքանն է անց կենում և ինչ

է անց կենում, որոշւում են կուսակցութիւնների համեմատական ոյժերը:

Համայնքների պալատում նիստերը սկսում են ամեն օր 3 ժամին, բայցի կիրակի, չորեքշաբթի և շաբաթ օրերից, և շարունակւում են մինչև դիշերուայ մի ժամը: Չորեքշաբթի օրերին նիստը լինում է 12—6 ժամը, իսկ շաբաթ օրերը հաւաքւում են միայն այն ժամանակ, երբ պառլամենտը փակուելու վրայ է լինում և չվճռուած գործեր շտա, նոյնպէս 12—6 ժամը: Նիստը բանալուց առաջ քահանան աղօթք է կարդում: Աղօթք չկարդայած ոչ ոք իրաւունք չունի տեղ բռնելու, բայց ընտրուած տեղերում կարող են թողնել զլիարկը կամ ձեռնոցը: Համայնքների և լորդերի պալատների անդամները նիստերին զլիարկով են լինում, բայց ներս մտնելիս կամ դուրս գալիս, միմեանց հետ խօսելիս կամ պալատում ճառ տեսլիս զլիարկները վերցնում են: Նստել զլիարկով կարող են:

Նախ և առաջ քննում են մասնաւոր գործեր, իսկ ապա մասնաւոր մարդկանց և ընտրողների խնդրագրերը, որոնք վերաբերում են զանազան միջոցների և ցանկութիւնների: Սովորաբար խնդրագիր ներկայացնում է պալատի անդամներից մէկը, որ յայտնում է նրա բովանդակութիւնը, կամ թէ պալատի կէտին ամբողջապէս կարդում է: Խնդրագրերը մի կողմ են դնում, որ քննում է մասնաժողովը և նրանց մասին զեկուցումն տալիս պալատին: Դրանից յետոյ քննում են արձակուրդ խնդրող պալատի անդամների գործերը: (Սովորաբար պալատի անդամներն այսպէս են անում: մի կուսակցու-

Թեան անդամ, որ ժամանակից առաջ գնալ է ուղտում, բայց չկամենալով որ քուէարկութեան ժամանակ իւր կուտակցութիւնը թուլանայ, հակառակ կուտակցութեան մէջ փնտռում է մի այնպիսի անդամ, որ նոյնպէս կամենում է գնալ, և ապա երկուսն էլ հանդիսա հեռանում են): Այստեղ էլ անդամները յայտարարութիւն են տալիս այն հարցումների մասին, որ մտադիր են յետոյ անելու: Հարցումներ անում են մինիստրներին զանազան միջոցների, հաստատութիւնների գործունէութեան, կառավարչական դէպքերի մասին և այլն: Առաջօրէն յայտնուած հարցումները տպագրւում են օրուայ պարապմունքի ցուցակում, և հարցում անել ցանկացողներին սպիկերը հերթով կանչում է: Երբեք մի օրում 60—70 հարց է առաջարկւում: 1888 թ. նստաշրջանում 5,549 հարց է առաջարկուած եղել կառավարութեանը: Շատ անգամ պարապմունքի ամենահետաքրքրական մասը հարցումներն են լինում: Երբեք անում են այսպէս ասուած «առաջարկներ հասարակական գործերի քննութեան սկզբում».

դրանք կամ խնդիրք են նիստը յետաձգելու, որպէս զի պալատի ուշադրութիւնը դարձնեն մի ուրեք կարևոր, անյետաձգելի հարցի վրայ, կամ թէ պալատում գործեր վարելու եղանակների մասին առաջարկներ են: Առաջին տեսակի առաջարկները շատ հազիւ են լինում՝ բացառիկ դէպքերում: Օրինակի համար, եթէ օստիկանութիւնն ապօրինի կերպով է արգելք լինում խմբովին գործադուլների կամ եթէ նրա գործողութիւններն սպառնում են, որ լուրջ անկարգութիւններ կարող են յառաջանալ, այն

ժամանակ համայնքների պալատի իւրաքանչիւր անդամն իրաւունք ունի քննադատելու օստիկանութեան ընթացքը: Այդ նպատակով նա դրաւոր զեկուցումն է տալիս սպիկերին գործի մասին, և երբ հարցուածները վերջանում են, յայտնում է, թէ խնդրում է յետաձգել նիստը հասարակական մեծ կարևորութիւն ունեցող մի գործի առթիւ խորհրդակցելու համար, և ապա պատմում է նրա էութիւնը: Եթէ անդամներից 40 հոգի յետաձգելու համար ձայն տրուին, անգամը շարունակում է իւր խօսքը, բայց եթէ վեր կացողների թիւը 40-ից քիչ է և 9-ից ոչ պակաս, այն ժամանակ այդ հարցը քուէարկւում է:

Աղօթքից յետոյ՝ դեռ ևս օրուայ պարապմունքը չսկսած, հին անդամներից երկուսը ներկայացնում են նորերին, և երբ սրանք գնում են սպիկերի ձեռք սեղմելու, բարեկամները ծափահարում են նրանց: Ապա նրանք տեղ են բռնում իրենց կուտակցութեան շարքում, իսկ յետոյ արդէն պալատն սկսում է իւր պարապմունքը, այսինքն՝ վիճաբանութիւններ են սկսւում բիլլի առաջին, երկրորդ կամ երրորդ անգամ կարդալու առթիւ, կամ մասնաժողովում բիլլն են քննում և այլն: Վիճաբանութիւնների ժամանակ իւրաքանչիւր անգամ մի անգամ խօսելու իրաւունք ունի և, չնայելով դրան, դարձեալ վիճաբանութիւնները յաճախ երկու շաբաթ են տևում:—Երկու կուտակցութիւնների աչքի ընկնող հետադուրները սովորաբար խօսում են հրեկոյեան $4\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ և $9\frac{1}{2}$ —12 փ.: հարցերի կարգը սկիպերն է որոշում, և զանազան կուտակցութիւնների ծառաները պարտական են

իրենց անդամներին քուէարկութեան կանչելու: Այդ ծառաները դիտին, որ այս ինչ ոքը պատասխանելու է այն ինչ ոքին, և հաղորդում են սպիկներին, որ և ծառախօսներին համարեա այն հերթով է կանչում, ինչպէս որ նրանք՝ կուսակցութեան անդամներն են ուզում խօսել: Երբ վիճաբանութիւնները վերջանում են, սպիկները հարցը դնում է պալատի վճռին, և ամենից առաջ վճիռը կայացնում են «այո» կամ «ոչ» ասելով. ապա նա ասում է, թէ մեծամասնութիւնն որ կողմն է. եթէ ընդդիմադիրները համաձայն չեն լինում, քուէարկութիւն են անում: Այդ նպատակով պալատի դուռը մի երկու վայրկեան փակում են, սպիկները նորից հարց է առնւում, և անդամները նորից պատասխանում են՝ «այո» կամ «ոչ». եթէ նորից հերքում են սպիկների կարծիքը, «այո» ասողները գնում են աջակողմեան դարձրէան, իսկ «ոչ» ասողները՝ ձախակողմեանը, և պալատի անդամներից երկու մարդ է ընտրւում ձայները հաշուելու համար: Սրանք հաշւում են և ապա յայտնում սպիկներին: Ձայների հաւասարութեան ժամանակը սպիկները միանում է այս կամ այն կուսակցութեանը:

Վիճաբանութիւնների ժամանակ արգելուած է խօսել լորդերի պալատի մասին, յիշել թագաւորի անունը, պալատի համար վերաւորական դարձուածներ դործ ածել, օրէնքների դէմ խօսել, բայց այն օրէնքից, որի մասին խօսում են վերացնելու կամ փոփոխելու նպատակով: Պալատի անդամներին դիմելիս՝ նրանց անուանում են ընտրողների շրջանի անունով, օրինակի համար՝ այս ինչ գաւառի պատ-

կառելի անդամը, բայց անունն ու ազգանունը չեն տալիս: Եթէ մէկը բողոքում է միւսի խօսքերի դէմ, կլէրկը պիտի արձանագրէ այդ խօսքերը, կրկնէ և ղեկուցանէ պալատին, եթէ ասուել են մասնաժողովում: Աստղը բացատրութիւն պիտի տայ և կամ ներողութիւն պիտի խնդրէ և կամ ասածները յետ պիտի վերցնէ: Բայց եթէ նա հրաժարուի դրանցից դէթ մէկն ու մէկն անելուց, կարող են արգելել պառլամենտի նիստերին մասնակցել առաջին անգամ մի շաբաթ, երկրորդ անգամ՝ երկու շաբաթ և երրորդ անգամ՝ մի ամիս. այսպիսի անդամն իսկոյն և եթ թողնում է պալատն և հեռանում:

1888 թ. կանոն է դրուած, որ վիճաբանութիւնների ժամանակը կրճատուի, և քուէարկութեամբ որոշում են, թէ երբ պէտք է վերջացնել:

1715 թ. ակտի հիման վրայ, պառլամենտն 7 տարի պիտի աւելի և ապա նոր ընտրութիւններ պիտի լինեն: Սակայն շատ հազիւ է նա այդքան երկար շարունակում իւր գործունէութիւնը. կամ կառավարութիւնն է յաղթւում, կամ ինքը պառլամենտը—կուսակցութիւնների քայքայման պատճառով—խնդրում է թաղաւորին ժամանակից առաջ արձակել: Ինչպէս պառլամենտի բացուելն, այնպէս էլ փակուելը հանդիսաւոր կերպով է լինում, և յայտարարւում է թագաւորի անունից՝ համայնքների պալատի սպիկների ներկայութեամբ: Երբ պառլամենտը պիտի արձակուի, սովորաբար նիստերն առաջօրէն յետաձգւում են: Թէ արձակելն և թէ նիստեր յետաձգելը թագաւորն է վճռում խորհրդում, և ապա յայտարարութիւն է հրատարակւում հետեւեալ բո-

վանդակութեամբ. «Յայտարարութիւն թագաւորի
կողմից ներկայ պառլամենտն արձակելու և նորը
հրաւիրելու մասին». յետոյ արդէն զալիս է յայտա-
րարութեան բովանդակութիւնը, թէ պառլամենտն
որ օրը պիտի փակուի և որ օրը նորը պիտի բացուի:

6. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անդլիայի պետական կեանքի ղեկավարը հասարա-
կական կարծիքն է, այդ պատճառով էլ մեծ նշա-
նակութիւն ունի այն հանգամանքը, թէ ինչ ուղ-
ղութիւն նա կունենայ: Քաղաքական կուսակցու-
թիւններ են կազմակերպւում, որ երկրի կառավա-
րութեան գործն իրենց ձեռքը ձգեն կամ նրա վրայ
որոշ ազդեցութիւն ունենան: Ժողովրդի մէջ երկու
հիմնական կուսակցութիւն կայ. նախ յառաջադի-
մական, որ զէպի առաջ է նայում և ձգտում բա-
րելաւել գոյութիւն ունեցող պայծառները. իսկ ա-
պա՝ պահպանողական, որ աւանդութիւնների կողմ-
նակից է և աշխատում է արդէն ձեռք բերած բա-
րիքները պահպանել: Անգլիական հրապարակախոս-
ներից մէկն ասում է, թէ ամեն մի անգլիացի կամ
փոքրիկ ազատամիտ է ծնւում, կամ փոքրիկ պահ-
պանողական: Ամեն մի 5 անգլիացուց երկուսն ան-
պատճառ պահպանողական են լինում, երկուսն ա-
զատամիտ և վերջապէս հինգերորդը յայտնի չէ, թէ
ինչ է, և նրա վճռից է կախուած, թէ որ կուսակ-
ցութեան կառավարութիւն կը լինի Անգլիայում: Ան-
ցեալ դարի երրորդ քառորդում այդ հինգերորդ
մարդիկ միանում էին ըստ մեծի մասին ազա-
տամիտներին, իսկ վերջին քառորդում սկսեցին ա-

ւելի և աւելի յարիլ պահպանողականներին: Գլադստոնն երեք անգամ կարողացաւ նրանց իւր կողմը գրաւել, բայց որովհետեւ անգլիական սահմանադրութեան առանձնայատկութիւնների պատճառով պառլամենտի անդամ լինել կարող են միայն հարուստ մարդիկ, իսկ հարուստներն առհաւարակ չեն սիրում արմատական բարենորոգումներ, ուստի վերջին 10—15 տարուայ ընթացքում ազատամիտների բանակից սկսեցին անցնել պահպանողականների բանակը, որով և ուժեղացրին պահպանողական կուսակցութիւնը:

Անգլիայի պառլամենտում կուսակցութիւնները հաւասար իրաւունք ունեն: Նոյն իսկ փոքրամասնութեան վրայ կառավարութիւնը նայում է որպէս մի յոժի վրայ, որ վաղը մեծամասնութիւն կարող է դառնալ: Ընդդիմադրական կուսակցութիւնն այնտեղ «անբարեմիտ» և հասարակական տարրերի «հիմք քանդող» մարդկանցից չէ բաղկացած, այլ ընդհակառակը, կառավարութեան կանոնաւոր գործունէութեան համար նա անհրաժեշտ պայման է: Իւր նշանակութեամբ նա հաւասար է գործող կառավարութեան, և օրէնքներում ասած է ոչ թէ ընդդիմադրութիւն ընդդէմ թագաւորի, այլ թագաւորի ընդդիմադրութիւնը:

Հիմնական երկու կուսակցութեան զործը փոքր ինչ բարդում են ծայրահեղ տարրերը՝ մի կողմից արմատականներն ու բանուորների ներկայացուցիչները, որոնք ձգտում են խիստ փոփոխել քաղաքական և հասարակական կեանքը, իսկ միւս կողմից՝ անգլիկանները, որոնք երազում են վերականգնել

եկեղեցու միատիկական դերը: Սակայն այդ խմբերն այնքան էլ մեծ չեն և նշանաւոր դեր չեն խաղում: Ուրիշ բան են իռլանդական խմբերն, որոնք նոյնչափ են հետաքրքրւում Անգլիայի քաղաքական գործերով, որչափ որ այդ գործերը նրանց ազգային ձգտումներին են վերաբերում: Եւ որովհետեւ բուն անգլիական կուսակցութիւնները քիչ թէ շատ հաւասար են, այդ պատճառով իռլանդացիները նշանաւոր ազդեցութիւն են ունենում հարցերը վճռելիս՝ այս կամ այն կուսակցութեան յարելով, նայած թէ նրանց համար որն է շահաւէտ: Նոյն իսկ Իռլանդիայի ինքնավարութեան հարցը, ինչպէս յայտնի է, պառակտութիւն ձգեց անգլիական կուսակցութիւնների մէջ: Բայց Իռլանդիայի և իռլանդական կուսակցութեան մասին մի քիչ յետոյ կը խօսենք:

Սյապէս թէ այնպէս՝ մինչև օրս էլ դիր խաղացող կուսակցութիւններն երկուսն են, ազատամիտ և պահպանողական: Անշուշտ երկու կաղմակերպուած կուսակցութիւնը բաժանուած պիտի լինեն սկզբունքով տեղական կարեւորութիւն ունեցող հարցերի նկատմամբ, և երբ այդ տարբերութիւնը չէ լինում, այն ժամանակ նրանք միմեանցից էլ չեն զանազանւում: Ներկայումս այդ երկու կուսակցութեան մէջ սկզբունքի որեւէ տարբերութիւն չկայ, եթէ դատելու լինենք նրանց մասին ոչ թէ արտասանած ճառերով, այլ նրանց գործունէութեամբ, և դրանով պէտք է բացատրել այն երևոյթը, որ ազատամիտների բանակից փախչողների և պահպանողականների կողմն անցնողների թիւը բազմանում է:

Մինչև անցեալ դարի սկիզբն երկու ազնուապետական կուսակցութիւնից իւրաքանչիւրն իրեն էր ուղղում վերապահել իշխելու իրաւունքը, այն է՝ տօրերն ու վիգերը, որոնցից առաջինները պալատական ազնուականներ էին, իսկ երկրորդները—կալուածատէրեր: Վիգերին են յարում քաղաքների հարուստ դասակարգերը, իսկ երկրագործ դասակարգի յայտնի ու նշանաւոր մարդիկ՝ տօրերի կուսակցութեանը, որոնք իրենց նախկին արտօնութիւններն էին պաշտպանում: Այդ երկու կուսակցութիւններն իրենց դասակարգային շահերն էին պաշտպանում և էութեամբ միմեանցից չէին զանազանուում, այլ միայն ինքնավարութեան և հաւատի համբերատարութեան սկզբունքի գործադրութեան աստիճանով: Տօրերն իրենց աւանդութիւնով կապուած էին միապետութեան և եպիսկոպոսական եկեղեցու հետ, մինչդեռ վիգերն աւելի յառաջադիմական հայեացքներով էին ղեկավարուում: Սակայն երկու կուսակցութիւն կազմողներն էլ միեւնոյն հասարակութեան մարդիկ էին և կարողանում էին միմեանց դէմ կռիւ մղել մեծ անձնազսպութեամբ և հիմնական համերաշխութեան զգացումով: Անցեալ դարից բուրժուազիան սկսում է զօրեղանալ և ձուլուել վիգերի հետ: 1832 թ. բուրժուազիան քաղաքական տիրապետութիւն է ստանում, և վիգերի կուսակցութիւնը դառնում է ազատամիտ կուսակցութիւն, իսկ տօրերինը—պահպանողական: 1832 թ. մինչև 1848 թ., այսպէս ասած չարտիստական շարժման ժամանակ, արդարեւ, կուսակցական կառավարութիւն էր Անգլիայում, որովհետեւ երկու կու-

սակցութեան մէջ խոր սկզբունքի տարաձայնութիւն էր: Հացի օրէնքների ծանրութեան տակ ժողովուրդը հիւժում էր, և երիտասարդ բուրժուազիան, որ ազատ առևտրի կարօտ էր իւր ձեռնարկութիւնները զարգացնելու կողմից, արժան հացի համար մղած կռոււմ ժողովրդի կամքի ներկայացուցիչն էր: Այդ ժամանակ կռիւ էին մղում մի կողմից գործարանատէրերը ժողովրդի դէմ, իսկ միւս կողմից՝ հողատէրերի, և, ինչպէս յայտնի է, յօգուտ ժողովրդի վերջացաւ: «Երբ Պիլլը,—պատմում է Ֆրեդերիկ Գէյլը,—յօրենի մաքսը փոխել տալու օրէնքն անց կացնելուց յետոյ պալատից փողոց դուրս եկաւ, նա տեսաւ, որ փողոցը լցուած է ժողովուրդով. իսկ երբ ժողովուրդը տեսաւ Պիլլին, զլխարկը հանեց և լուռ, զլխաբաց տարաւ, տուն հասցրեց նրան»: Դրանից յետոյ Անգլիայի պատմութեան մէջ չէ եղել մի դէպք, որ այնպէս սուր կերպով որոշէր այդ երկու կուսակցութիւնների կերպարանքն, ինչպէս վերոյիշեալ դէպքն էր:

Մենք ասացինք, որ դեռ ևս Գլադստոնի օրով ազատամիտ կուսակցութեան բանակից անցնում էին պահպանողական կուսակցութիւնը, բայց երբ ազատամիտ կուսակցութիւնը պարտութիւն կրեց, կառավարական շրջանների մէջ նոր ուղղութիւն մտաւ, որ յայտնի է Նյուքոմբի անունով կամ ազատամիտ իմպերիալիստների կուսակցութիւն:

Երկար տարիներ Անգլիան՝ տիրապետած լինելով համաշխարհային շուկաներին՝ այնպիսի խոշոր գումարներ էր կիսել, որ առանց գործադրութեան էին

մնում այնտեղ: Այդ աւելորդ գումարները մասամբ օտար պետութիւններին էին պարտք տալիս, մասամբ էլ գործ էին ածում նոր, երիտասարդ արպիւնաբերող երկրների վրայ՝ բնական հարստութիւնները շահագործելով: Արտասահմանում զետեղուած գումարներից Անգլիան ներկայումս առ նուազն 1,200,000,000 ռ. եկամուտ ունի տարեկան: Այդպիսով Անգլիան ձեռք է բերել մի առանձին զիրք: Գլադստոնի մահից յետոյ այդ նոր ուղղութիւնը, որի ծրագիրն այն է, որ Անգլիան գերակշռող լինի թէ եւրոպայում և թէ ուրիշ երկրներում, որ նա պահպանէ իւր ապրանքներն արտահանելու համար ունեցած շուկաներն և նորերը ձեռք բերէ,—աւելի ևս սաստկացաւ, և սկզբում նրա ներկայացուցիչը Ռոզբերին էր, բայց յետոյ հրաժարուեց պարագլուխ լինելուց:

Անգլիայի վերջին տարիների քաղաքականութիւնըն այդ դրօշակի տակ էր կատարուած: Եզրպտոսն ու հարաւային Աֆրիկայի փոքրիկ հասարակապետութիւնների նուաճումն այդ քաղաքականութեան արդիւնքն էր: Սակայն երկարատե. լինել այդ քաղաքականութիւնը չէր կարող այն երկրում, որ ազատ հաստատութիւններ ունի: Իմպերիալիզմի շնորհիւ աճում են պետական պարտքերն, աւելանում են հարկերն և ազգային արդիւնաբերութեան ու առևտրի զարգացման խոչընդոտ են լինում: Եւ հազիւ 10—15 տարի անցաւ, Անգլիան այժմ մտածում է, թէ ինչպէս վերականգնէ մօտ անցեալում ունեցած իւր փառաւոր պետական վարկը և թէ ինչպէս ծանր հարկերի աճման առաջն առնէ:

Յառաջագէ՛մ դասակարգերը մտանանիշ են աւում, թէ դրա համար հարկաւոր են սոցիալական բարենորոգումներ, ժողովրդական և բարձրագոյն լուսաւորութիւնն աւելի ևս բարձրացնել, գիտութիւններ տարածել ժողովրդի մէջ և այլն: Բայց այդ հարցն այլ կերպ է վճռում Չեմբերլէնը: Նա ասում է, թէ Անգլիայի վտանգաւոր մրցակիցները միջազգային շուկաներում Միացեալ Նահանգներն և Գերմանիան են, և դրա պատճառն այն է, որ նրանք հովանաւորում, պաշտպանում են իրենց երկրների արուեստակերտութիւնը, հետեաքար Անգլիան էլ պիտի թողնէ ազատ առևտրի դրօշակը և դիմէ հովանաւորութեան կամ պրոտէկցիոնիզմի: Այսպէս իմպերիալիզմից ծագում է պրոտէկցիոնիզմ, որ, ենթադրւում է, պիտի փրկէ անգլիական արդիւնաբերութիւնն օտարազգի մրցութիւնից, պիտի անգործ բանուորների թիւը պակսեցնէ և բանուորների օրավարձը բարձրացնէ: Միևնոյն ժամանակ մտքներն այնքան եկամուտ կրտան Անգլիային, որ հնարաւոր կըլինի ծերացած բանուորներին պետական դանձարանից թողակ տալու օրէնքն էլ անց կացնել: Բայց Չեմբերլէնի համար ոչինչ նշանակութիւն չունի այսօր ամենախորին համոզմունքով ապացուցանել այն, ինչ որ երեկ հերքում էր: Մինչև 1886 թ. ծայրահեղ արմատական էր, և այդ թուականին նա դուրս է գալիս Գլադստոնի մինիստրութիւնից, կորստաբեր համարելով հոմբուլե նախագիծը, որ մշակել էր Գլադստոնը: Չեմբերլէնի օրինակին հետեւեցին մի քանի տասնեակ ազատամիտներ, որոնք առաջ կազմեցին ազատամիտ-իւնի-

օնիստական կուսակցութիւնը, իսկ յետոյ ձուլուեցին պահպանողականների հետ: Դաւաճանելով Իւլանդիայի դործին, որի ջերմ պաշտպանն էր, Չեմբերլէնը, կամայ-կամայ զորութեամբ է և, այդպէս դրնալով, 1895 թ. Սոլիւսքերիի պահպանողական կաբինետի մէջ ենք նրան տեսնում, որպէս գաղութներէ մինիստրի: Այդ ժամանակից ի վեր նա շարունակում է դաւաճանութեան քաղաքականութիւնը: 1895 թ. նա խոստանում է բանուոր ընտրողներին բազմատեսակ լաւ օրէնքներ անց կայնել, որով և յաջողեցնում է իւր ընտրութիւնը: Իսկ ընտրուելուց յետոյ արդէն առաջ է քաշում արտաքին քաղաքականութեան հարցերի մի ամբողջ շարք, որպէս զի ներքին բարենորոգումների նկատմամբ ոչ մի շարժում չէին: Ապա առաջ բերելով հարաւային Աֆրիկայի հասարակապետութիւնների դէմ պատերազմը, նոյն պատերազմի ժամանակ նոր ընտրութիւններ է սարքում. իսկ նրա կինը, ևղբայրը, աղջկերբը, փեսաներն այդ միջոցին ընդարձակում են իրենց դործարանները, որոնք զինուորական և ծովային մինիստրութիւնների զինուոր մատակարարներն էին: Չեմբերլէնին մեղադրում էին, մերկացնում էին, բայց նա իրեն չէր կորցնում. ամեն բանի պատրաստ էր: Եւ երբ միլիարդներ մսխուեցին և տասնեակ հազարաւոր մարդկանց կեանք զոհուեց, Չեմբերլէնը, որպէս խաղաղարար, գնում է հարաւային Աֆրիկա, թողնելով որ Բալֆուրն և սրա օգնականներն պատասխան տան երկրի քայքայման համար և տանեն արթնացած ժողովրդի ցասման առաջին հարուածները:

Չեմբերլէնն Սնդլիայի չար ոգին է: Նա ոտնի տակ առնեց Սնդլիայի զինուորական և բարոյական վարկը: Այդ երկարաթաւ և ստոր պատերազմի պատճառը նա էր, և այդ ժամանակ Սնդլիայի առետրի մեծ մասն անցաւ ուրիշների ձեռքը:

Չեմբերլէնն որոշ չափով թուլացրեց ազատամիտ կուսակցութիւնը, որ իւր բոլոր թերութիւններով հանդերձ յառաջագիւղ կուսակցութիւն էր: Իսկ յետոյ էլ նա զբաղուած էր ազատամիտ-ինօնիստների կուսակցութիւնը քանդելով, որի պարագլուխն երկար տարիներ իրօք ինքն էր:

Այսպէս ազատամիտ կուսակցութիւնը թէպէտ յիտ չէ գնում, բայց պահպանողականութիւնն անշուշտ առաջ է գնում, որի կուսակիցների թիւն օրէցօր շատանում է, և այդ երեւոյթը, ինչպէս տեսցինք, նկատելի է 1886 թ., երբ ազատամիտ-ինօնիստները հեռացան ազատամիտ կուսակցութիւնից:

Բանուորական կուսակցութիւն, այսինքն մի այնպիսի կուսակցութիւն, որ պառլամենտում զուտ բանուոր դասակարգի շահերը պաշտպանէր, ինչպէս Գերմանիայում, Բելգիայում կամ Ֆրանսիայում է, Սնդլիայում չկայ: Ծիշտ է, համայնքների պալատում մի տասը, տասնեակից մարդ կըլինեն, որպէս ներկայացուցիչներ, բայց այդ խմբի մէջ անկախ կուսակցութիւն կազմելու սաղմն անգամ չկայ, կուսակցութիւն, որ իւր դասակարգի որոշ ճրագիրն ունենար: Այդ բանուոր պատգամաւորներին ուղարկում են իրենց շրջաններն ոչ թէ ընդհանուր բանուոր դասակարգի շահերը, այլ ընդհակառակը,

ուղարկող շրջանի նեղ շահերը պաշտպանելու, որոնք կարող են և հակառակ լինել ուրիշ շրջանների բանուորական շահերին: Այսպէս՝ մի շրջանի ածխահանքի բանուորները՝ կազմակերպուած մի հզօր արէգիւնիօն (դաշնակցութիւն, միութիւն) են կազմում, երկու բանուոր պատգամաւոր են ուղարկում, որ նրանք կռուեն օրեկան ութ ժամ բանելու դէմ, որովհետեւ այդ նրանց համար ձեռնտու է: Մի ուրիշ խումբ, նոյնպէս կազմակերպուած, ուղարկում է իւր ներկայացուցիչներին, ընդհակառակը, 8 ժամ ուայ աշխատանք պաշտպանելու: Հաւասարապէս և ուրիշ արհեստների արէգիւնիօններն ուղարկում են իրենց ներկայացուցիչներին յատուկ նրա համար, որ այս ինչ կամ այն ինչ խմբերի շահերը պաշտպանեն: Իսկ ինչ վերաբերում է ընդհանուր պետական կամ ընդհանուր ազգային հարցերին, ընտրողները լիակատար ազատութիւն են տալիս իրենց ներկայացուցիչներին: Ի հարկէ, քանի որ բանուորական ներկայացուցիչները չունեն ընդհանուր ծրագիր, չունեն ընդհանուր գաղափար, վերոյիշեալ հարցերի ժամանակ միանում են ազատամիտներին, իսկ երբեմն էլ պահպանողականներին: Առ հասարակ դրանք չիօսական ներկայացուցիչներն են. խօսք են խնդրում միայն այն ժամանակ, երբ իրենց շրջանի շահերին են դիպչում:

Անգլիական բանուորների շրջանում տարածուած է սոցիալականութիւնը: Դրա պատճառները շատ են և ի միջի այլոց Անգլիայի հասարակական-քաղաքական կենսի առանձնայատկութիւնները, և բոլորովին կախումն չունի ընդհանրապէս մարքսիզմից: Պատ-

ճառներէից մէկն էլ այսպէս է բացատրում Գայնլմանը. Անգլիայում սոցիալականութիւնն առաջ է գրնում արէգիւնիօնականութեան զարգացման շնորհիւ: Տրէգիւնիօնականները նեղ ու ետական են և աւելի հետաքրքրուած իրենց բանուորական վարձով կամ բանուորական օրը կրճատելով, քան թէ որնէ գաղափարականով: Այդ պատճառով արէգիւնիօնականութիւնը մի սարսափելի պահպանողական ոյժ է:

Սակայն վերջին քսան և հինգ տարուայ ընթացքում առաջ են եկել բանուորական նոր կազմակերպութիւններ, դաշնակցութիւններ, որոնք նպատակ են դրել՝ յենուելով բանուոր պատկարգին՝ բանուորական կուսակցութիւն ստեղծել պառլամենտում: Կան այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք աշխատում են, որ ապագայ բանուորական կուսակցութիւնը զուտ սոցիալիստական բնուորութիւն ունենայ, իսկ միւսները, ընդհակառակը, ճիշդ են թափում, որ բանուորական կուսակցութիւն չլինի, այլ բոլոր ժողովրդապետականների միութիւն լինի առանց խտրելու, թէ ինչ են դաւանում՝ սոցիալականութիւն, արմատականութիւն թէ ազատամտութիւն:

Մինչև վերջին ժամանակներս Անգլիայի բանուոր դասակարգը բաւականանում էր քաղաքացիական ազատութեան այն իրաւունքներով և անտեսական կռուի ազատութիւնը պաշտպանող այն իրաւունքներով, որ կառավարող դասակարգերն ընդունում էին բանուորների նկատմամբ: Բանուոր դասակարգը հաւատում էր, որ արէգիւնիօնների կանոնադրութիւնների սահմանում թոյլատրուած անտեսական կռուով, ընտրութիւններին կողմնակի ձնչումն գործ

դնելով կառավարութեան վրայ և խնդրադրերի ու ժողովների միջոցով կրկարողանայ մարդավայել գոյութեան պայմաններ ձեռք բերել: Եւ երկար տարիների ընթացքում արեգ-իւնիօնականութեամբ տարած յաղթութիւնները փաստերով վաւերացնում էին այդ հաւատի հիմնաւորութիւնը: Սակայն վերջին տարիներս կեանքն սկսեց խախտել այդ հաւատի հիմքը: Բանուորներն ահազին գործադուլներ էին անում, որ մեծ զոհեր տուին արեգ-իւնիօններին, և բանուորները տանուլ տուին, որովհետեւ գործարանատէրերի միջև զաղտնի դաշնակցութիւն կար: Բացի դրանից՝ մեծ հարուած տուին ոչ թէ այս կամ այն արեգ-իւնիօնին, այլ արեգ-իւնիօնականութեան սկզբունքին: Երկաթուղու բանուորները գործադուլ են անում, և տէրերը պահանջ են յայտնում երկաթուղու բանուորական միացեալ դաշնակցութեանն և փնտնան ուղղում: Երկու տարի աւելում է այդ դատը, և արեգ-իւնիօնը տանուլ է տալիս, 100 հազար ռուբ. աւելի մսխելով դատական ծախքերի վրայ: Եւ միութիւնը վճարեց տէրերին 200,000 ռ. փնտնան էլ:

Դատարանի այս սրոշումից յետոյ արեգ-իւնիօնները կորցրին իրենց հաւատը, իրենց դրամարկը, որ անձեռնմխելի է, անհնարին դարձաւ գործադուլների միջոցով կռուելին, որովհետեւ Անդրիայում այդ տեսակ կռիւր շատ թանկ է նստում: Այդ պատճառով էլ բանուորներն սկսեցին մտածել մի կուսակցութիւն կազմակերպելու մասին, որ պառլամենտում ներկայացուցիչներ ունենան աշխատաւոր դասի իրաւունքները պաշտպանող օրէնքներ անց կացնելու համար: Քիչ չնստեց բանուորների վրայ և

վերջին տարիների կառավարութեան կործանիչ քաղաքականութիւնը, որի պատճառով հարկ դրին հացի, որ սակայն 1903 թ. վերացրին, թէյի, շաքարի, ծխախոտի և զարեջրի վրայ: Եւ ահա անկախ բանուորական կուսակցութիւն ստեղծելու համար 1901 թ. արեգ-իւնիօնականների և սոցիալիստների ներկայացուցիչների համաժողով է լինում, և այդտեղ հիմք է դրւում բանուորական ներկայացուցչութեան կոմիտէին, որի ամեն մի անդամը տարեկան մի շիլլինգ պիտի վճարէ ծախքերը ծածկելու համար՝ թէ ընտրութիւնների ժամանակ և թէ ներկայացուցիչներին վճարելու համար: Այդ կոմիտէի անդամների թիւը ներկայացուծս մի միլիոնից անցել է, հետեւաբար պարզ է, որ բանուորական դասակարգն արդէն ոտք է դրել քաղաքական ասպարէզը:

Կայ մի ուրիշ, առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող երեւոյթ, որ անկասկած մօտ ապագայում իւր կնիքը կը դնէ քաղաքական կեանքի վրայ. դա իռլանդական հարցն է:

Դեռ անցեալ դարի 40-ական թուականներին Իռլանդիայում յեղափոխական շարժում է սկսւում, մինչև անգամ ապստամբութեան փորձ է լինում: Այդ պատճառով այնտեղ վերացրին «հաբէաս-կորպուս» օրէնքը և բացառիկ միջոցներ գործադրեցին: Մինչև 60 թ. հանգստութիւն է տիրում, բայց յետոյ կրկին նորոգւում է յեղափոխական շարժումը: Հողի պակասութեան և ծայրահեղ չքաւորութեան պատճառով Ամերիկա գաղթած իռլանդացիները հիմնում են այնտեղ այսպէս ասուած Ֆէնիկների ըն-

կերութիւնը, որ նպատակ ունէր բոլորովին, ան-
ջատուել Անդրիայից և անկախ հասարակապետու-
թիւն հաստատել Իռլանդիայում: Այդ ընկերութիւնը
նոյն իսկ Իռլանդիայում անդամներ ունէր, բայց անդ-
լիական կառավարութիւնը չուտ հասկացաւ նրանց
միտքը, պարագլուխներին ձերբակալեց, դատի մատ-
նեց և 1865 թ. նորից բացառիկ օրէնքներ մտցրեց
այնտեղ: Ապա սկսեցին տեղի ունենալ զաղանի ըս-
պանութիւններ և հրկիզութիւններ, իսկ 67 թ.
նրանք նորից փորձեցին ապստամբելու, բայց անյա-
ջող: 1869 թ., երբ Գլադստոնն առաջին մինիս-
տրը եղաւ, կարողացաւ մի շարք միջոցներ անց կաց-
նել իռլանդացիների վիճակը թեթեւացնելու համար,
թէպէտ պառլամենտը սաստիկ ընդդիմադրութիւն
էր ցոյց տալիս: Մինչև 70-ական թուականներն Անդ-
րիայում երկու քաղաքական կուսակցութիւն կար՝
պահպանողական և ազատամիտ, իսկ 70-ական և
80-ական թուականներին պառլամենտում կազմա-
կերպւում է իռլանդացիների մի ուրիշ կուսակցու-
թիւն, որ աշխատում էր Իռլանդիան բաժանել
Անդրիայից և այնտեղ հաստատել մի առանձին, ան-
կախ պառլամենտ: Գաղանի ընկերութիւններ կազ-
մակերպուեցին, դարձեալ սկսեցին սպանել անդլիա-
ցիներին, նորից սկսուեցին քաղաքական սպա-
նութիւններ կատարուել: Իռլանդական կուսակ-
ցութեան հիմնադիրն էր իռլանդացի փաստաբան
Բուտտը: Այդ կուսակցութիւնը զատուած էր թէ
պահպանողականներից և թէ ազատամիտներից,
բայց պատրաստ էր պաշտպանել այն կուսակցութիւ-
նը, որ համաձայն կրկնէր բաւարարութիւն տալ

նրա պահանջներին: 80-ական թուականներին առաջ
է դալիս իռլանդացի Պառնէլլը, որ պառլամենտում
մի ուժեղ կուսակցութիւն կազմակերպեց, որի անդամ-
ների թիւը հասնում էր 86-ի, և պարագլխի ընդու-
նակութիւնների շնորհիւ այնպիսի ազդեցութիւն ու-
նեցաւ այդ կուսակցութիւնը համայնքների պալա-
տում, որ Գլադստոնն սկսեց զիջումներ անել երկրի
աղմկայեղ վիճակը խաղաղացնելու համար: Դեռ ևս
1869 թ. Գլադստոնը պառլամենտում անց կացրեց
այն օրէնքը, որով Իռլանդիայում եկեղեցին բաժան-
ւում է պետութիւնից, և դա մի արդարացի միջոց
էր կաթոլիկ ժողովրդի վերաբերմամբ, որ հարստա-
հարութեան էր մատնուած ստորերկրեայ՝ արուեստա-
կան կերպով ստեղծուած և արուեստական կերպով
պահպանուող հիմնարկութիւնների կողմից: Դրանից
յետոյ դալիս է հողատիրական ակտը, որ պաշտպա-
նում էր իռլանդացի կապալառուներին անդլիացի
կալուածատերերի կամայականութիւնից, այն է՝ հե-
ռացնելուց, իսկ 1881 թ. առաջին օրէնքը հրատա-
րակուեց, որի հիման վրայ կապալառուի կողմից կա-
լուածատիրոջ վճարուող վարձը կախուած է ոչ
միայն երկուստեք համաձայնութիւնից, այլ և հար-
կաւոր եղած դէպքում որոշում է մի առանձին դա-
տական վարչական յանձնաժողով: Սակայն այդ բո-
լոր զիջումները չէին կարող բուժել Իռլանդիայի
պատմական հիւանդութիւնը՝ անբնական յարաբե-
րութիւնները, որ առաջ էին եկել անդլիացիների
կողմից բնիկներին ճնշելուց: Համայնքների պալատում
ազատամիտ և իռլանդական կուսակցութեան մէջ դադ-
անի համաձայնութիւն կար: Գլադստոնն այդ ժամա-

ուով, որ լորդերն ու պահպանողականները նոյնպէս մեծ կալուածատէրեր են և բնականաբար դաշնակից լէնդլորդերին, և հէնց այդ իսկ երկիւղն աչքի առաջ ունենալով, որ լէնդլորդիզմը կարող են վերայնել, պահպանողական կուսակցութիւնն անհաշտ թշնամի է հոմ-րուլին:

Բայց և այնպէս Գլադստոնի և Սոլիսբերիի մուծած բարենորոգումների շնորհիւ կապալավարձի մի երրորդը պակասեց: Բացի դրանից՝ ժողովրդագիտական ինքնավարութիւնն Իռլանդիայի տեղական կեանքից հալածեց լէնդլորդերի ազդեցութիւնը, քչացրեց նրանց եկամուտը, հետեաբար նրանց համար հողատիրութիւնն այլ ևս չունի առաջուայ հրապոյրը: Վերջապէս մօտ մի տարի առաջ Գուլբիւնում մի ժողով էր եղել՝ լէնդլորդերից և երկրագործներից բաղկացած, ուր մի նախագիծ էր մշակուած, որի հիման վրայ բոլոր հողն անցնում է գիւղացիների ձեռք, ի հարկէ ժամանակի ընթացքում արժէքը վճարելով, և պայմանները ձեռնառու էին երկու կողմի համար էր: Դեռ ևս 1902 թ. Բալֆուրի կառավարութիւնն Իռլանդական պատգամաւորներից 10 մարդուց աւելի էր բանտարկել, իսկ ապա դաշնակցութիւն հաստատեց աղքատիւների կուսակցութեան հետ, պատգամաւորների պալատում օրինագիծ անց կացրեց Իռլանդական հողերը գնելու մասին զանձարանի երաշխաւորութեամբ և 120,000.000 ո. զանձարանից օժանդակութիւն տալով՝ չվերադարձնելու պայմանով: Իսկ երբ կալուածատիրութիւնը Իռլանդիայում, կրկնորոշեց իւր նշանակութիւնն, այն ժամանակ կրկնեցանայ Անգլիայի և Իռլանդիայի մի-

ջե ելած դարաւոր թշնամութիւնը, և Իռլանդային կը տրուի անկախ պառլամենտ: Մինչդեռ Իռլանդական կուսակցութիւնն առաջ ընդդիմադրութիւն էր կազմում պառլամենտում, այժմ պահպանողական կուսակցութեան է միացել, որովհետեւ լորդերի պալատը միշտ նրանց կողմն է լինում, հետեաբար և միայն այդ կուսակցութիւնը կարող է իրագործել Իռլանդացիների փափագած բարենորոգումները:

7. Ը Ն Տ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

ա) Պատմական տեսութիւն

Դեռ ևս XVIII դարում անգլիական պառլամենտի գերիշխանութիւնը սերտ շաղկապուած էր մի փոքրաթիւ դասակարգի՝ հողատէր լորդերի հետ։ Բայց և այնպէս նրա բոլոր զործերի գաղտնի հիմքը ժողովրդապետութեան քաղաքական էր, և, այդ քաղաքական յենուելով, պառլամենտն իրեն է ստորադրում երկրի միւս իշխանութիւնները։ Կառավարող դասակարգն օգտուում է իւր քաղաքական արտօնութիւններից յանուն երկրի ինքնավարութեան, և հասարակական կարծիքը, որ յաճախ բոլորովին տարբեր և քիչ թէ շատ աղաւաղուած է լինում, բայց դարձեալ քաղաքական կեանքին ուղղութիւն է տալիս և կարեւորագոյն դէպքերում նա իրեն ցոյց է տալիս թէ ուղղակի՝ ընտրութիւնների միջոցով և թէ կողմնակի՝ երկրում քաղաքական որոշ միջնորդատեսութիւնով։

Այդ շրջանում գլխաւոր դերը կատարում էր կալուածատիրական կամ հողատիրական հարցը— հողի սեպհականութիւնն անցնում է ստիււակութիւն կալուածատէր ազնուականներին։ XIX դարի վիճակագրութիւնը պարզ ցոյց է տալիս զրա հետեանքը։ Մօտ 1880 թ. Միացեալ թագաւորութեան ⁴/₅ մասը

7000 մարդու էր պատկանում, Անգլիայի կէսը 150 մարդու սեպհականութիւն էր։ Շոտլանդիայի կէսը — 75 մարդու, Իռլանդիային — 35 մարդու։ Եթէ այս հանգամանքներում յեղափոխութիւն չյառաջացաւ, դրա պատճառն այն է, որ հողատէրերն սկսեցին վաճառել և թողնել իրենց հողերը, որպէս զի արդիւնաւէտ կերպով տեղաւորուին քաղաքների գործարաններում ու արհեստանոցներում, իրենց ձեռքը ձգեն անգլիական առևտրի խոշորագոյն շահերը, որ կամաց կամաց առաջնակարգ տեղ էր բռնում աշխարհումս։ Նրանք նոյնպէս սկսեցին գաղթել դէպի աշխարհիս հինգ մասերում ունեցած իրենց գաղութները։ Եւ այսպէս անգլիական միւս դասակարգերն ազնուականութեան առաջնորդութեամբ համաշխարհային վաճառականութեան գլխաւորները հանդիսացան և երկրագնդիս վայրենի կամ կիսավայրենի երկրների բնական հարստութիւնների շահագործողներն եղան։

Այսպէս թէ այնպէս քաղաքական գլխաւոր դերը կատարում էր ազնուականութիւնը, պառլամենտի ընտրութիւնները նա էր կատարում և պառլամենտի միջոցով նա գերակշռութիւն ունէր թէ տեղական և թէ գաւառական կառավարութեան մէջ։ Առևտրի և արդիւնաբերութեան բարգաւաճման շնորհիւ գրամատէրերի թիւն Անգլիայում օրէ ցօր աճում էր։ Ընտրւում էին ըստ մեծի մասին հարուստներ, իսկ շատերն էլ կաշառում էին ոչ ունեւորներին, որ իրենք պառլամենտի անդամ ընտրուին, կամ թէ շահուէտ խոստումներ էին անում։ Այսպէս՝ XVIII դարում 154 լորդ 356 անդամ են ընտրւում հա-

մայնքների պալատի համար: Բացի դրանից՝ ընտրողների թիւը շատ սահմանափակ էր, մանաւանդ քաղաքներում, և ընդհակառակը՝ կային այսպէս ասուած «փթած զիւղեր», որոնք շատ քիչ բնակիչ ունենալով հանգերձ՝ վաղուց ի վեր պատգամաւոր ուղարկելու իրաւունքը վայելում էին: 1768 թ. Անգլիայում ընտրողների թիւը 16,000-ից աւելի չէր: Գրեթէ այն ժամանակ այդ բաների մասին չէր կարելի, որովհետեւ լրագրեր չկային, խօսողին էլ առաջինն ինքը պառլամենտը կըհաւածէր:

Սակաւաթիւ ակնուականների գերիշխանութեանը նպաստում էր և ցնդը, կոմսութիւնից (գաւառ) ներկայացուցիչ լինելու համար 500 ֆունտ եկամուտ պիտի ունենար (մօտ 5000 ռ.), զիւղաքաղաքից կամ քաղաքից ընտրուելու համար՝ 300 ֆ.: Եւ բացի դրանից՝ պատգամաւորները վարձատրութիւն չէին ստանում, իսկ ընտրութիւններն էլ մեծ ծախք էին պահանջում:

Գէորգ III-ի օրով սաստիկ զարգացել էր հովանաւորութեան սիստեմը: Մինիստրները, մուտք ունենալով արքունիքը, միացած յոգեւորդ զանազան միջոցներ էին դործ դնում, որպէս զի պալատներում իրենց ցանկացած անդամները լինէին: Պառլամենտը մի քանի անգամ փորձ է անում խոյս տալու իւր գազաթնակէտին հասած հովանաւորութիւնից, բայց և այնպէս այդ նրան չէ յաջողում XVIII դարի վերջում: Պետական հայրենասէր մարդիկ առաջարկում են այդ կորստաբեր, կործանիչ ազդեցութեան առաջն առնելու համար բարենորոգել ընտրողա-

կան իրաւունքն և պատգամաւորական շրջանները նորից բաժանել:

Այսպէս ընտրութիւնների եղանակը հնացած և անկատար էր: Պատգամաւորներ էին ընտրուում շատ աննշան զիւղերից, հարուստները թէ իրենք էին փողի շնորհիւ պալատ ընկնում և թէ նոյն փողի շնորհիւ՝ կաշառքով՝ ընտրել էին տալիս իրենց մարդկանց: 1816 թ. հին եղանակով համայնքների պալատի համար ընտրուած 658 անդամներից միայն 171 հոգի էին կանոնաւոր ճանապարհով ընտրուած, իսկ մնացեալ 487 հոգին զանազան ազդեցիկ մարդկանց կողմից առաջուց արդէն առաջարկուած էին ընտրողներին: Հարկաւ շատերը դժգոհ էին ընտրութիւնների այդ եղանակից և 1770 թ. սկսած 27 տարուայ ընթացքում 7 անգամ պառլամենտում հարց են բարձրացնում ընտրութեան եղանակը բարենորոգելու մասին, բայց միշտ էլ անյաջող: Միայն XIX դարի սկզբում պառլամենտի տրամադրութեան մէջ փոփոխութիւն է սկսում նկատուել, և երբ 1830 թ. ձայների մեծամասնութիւնը վիզերն են ստանում, սկսում է բարենորոգումների շրջանը:

Ամենից առաջ երեւան է գալիս քաղաքական գրականութեան մէջ ժողովրդագետական ուղղութիւնը, որ անկասկած նպաստել է քաղաքական հաւասարութեան յաջողութեանը: Գլխաւորապէս նա յաղթութիւն տարաւ այն պատճառով, որ ժողովրդի ստորին դասակարգերը գիտակցօրէն դարձնել էին և եռանդուն կերպով պաշտպանում էին այդ ուղղութիւնը: Սկզբում, ինչպէս սովորաբար լինում

է, աշխատում են տեղի չտալ այդ նոր հոսանքին, իսկ ապա՝ խելացի զեջումներ են անում: 1819 թ. յետադարձական կուսակցութիւնը հրէշաւոր օրէնքներով է դուրս դալիս քաղաքական ընտրութիւնների դէմ և կոտորած անում ընտրողական իրաւունքներն ընդլայնելու համար ագիտացիա անող զլիաւոր կենտրոններից մէկում՝ Մանչէստրում: Բայց արդէն 20-ական թուականներին Ուէլլինգտոնի և Պիլլի մինիստրութեան օրով սկսում են զեջումներ անել: Ամենից առաջ ճնշումներից ազատուեցին այն քաղաքացիները, որոնք իրենց դաւանութեան պատճառով զրկուած էին քաղաքական իրաւունքներից, թէև մնացեալ բաներում նրանք ոչնչով չէին տարբերում իրենց հետ հաւասար հասարակական դիրք ունեցող միւս անգլիացիներից:

1830 թ. մեռնում է Գէորգ IV թագաւորը, և զահն անցնում է նրա եղբայր Վիլհէլմ IV-ին: Թագաւորը պառլամենտ է գումարում, և վեգերն աւելի ուժեղ են լինում: Այդ ժամանակ լորդ Գրէյն առաջարկում է ընտրութիւնների նոր օրէնքներ մշակել, բայց Ուէլլինգտոն մինիստրը բոլորովին մերժում է: Քաղաքում յուզումն է սկսում: Հետեւեալ օրը մինիստրութիւնը ձայների մեծամասնութիւնը չէ ստանում, թագաւորը մինիստր է նշանակում Գրէյին: 1831 թ. մարտ ամսին 1-ին Ռոսսէլը բարենորոգումների բիլլ է առաջարկում: Պահպանողականները սաստիկ կատաղել էին, իսկ ազատամիտներն ուրախացել և պահպանում նրան: Ժողովուրդը մեծ բերկրութեամբ է ընդունում նոր օրէնքները, որոնք սաստիկ հարուած են տալիս ազնուականութեանը, որովհետև «փր-

թած զիւղերից» 56-ը ներկայացուցիչներ ուղարկելու իրաւունքից զրկուեցին, մինչ դեռ նրանք 112 մարդ էին ուղարկում: Ուրիշ տեղերից էլ 32 ներկայացուցիչ պակսեցին: Մեծ քաղաքներից 22-ը, որոնք մինչ այդ պատգամաւոր ուղարկելու իրաւունքից զուրկ էին, երկու-երկու մարդ ուղարկելու իրաւունք են ստանում, իսկ 20-ը—մի մի մարդ ուղարկելու իրաւունք: 47 քաղաք, որոնք 2000-ից քիչ բնակիչ ունէին, փոխանակ երկու-երկու պատգամաւոր ուղարկելու, մի-մի մարդ կարող էին ուղարկել: Լոնդոնն ևս 8 ներկայացուցիչ իրաւունք ստացաւ: Ընտրողների շրջանը լայնացաւ: Այդ ժամանակ ենթադրութիւն կար ընտրելու իրաւունք տալ եւ տանտէրերին, եւ բնակարան վարձողներին, որոնք 10 ֆունտից պակաս վարձ չէին վճարում: Բայց այդ օրէնքները շատ դժուար էին անցնում, անդամների կէսը հակառակ էր, և այնպիսի ուղղումներ էին մտցնում, որ օրէնքի միտքը փոխւում էր: Գրէյի խորհրդով թագաւորն արձակում է պառլամենտը: Իսկ երբ նորից է դուրսում, վեգերը մեծամասնութիւն են կազմում, համայնքների պալատում օրէնքներն անցան, իսկ լորդերի պալատը մերժեց: Ժողովուրդը յուզուեց, ժողովներ արին և որոշեցին նոր հարկեր չդնել, մինչև որ նոր օրէնքները չընդունուին: Բանուորներն էլ պահանջում էին, որ ընտրողական իրաւունքն ամենքի համար ընդհանուր լինի, թէ հարուստների և թէ աղքատների, նաև ընտրութիւններն ամեն տարի լինին: Երկրում յուզումն ու վրդովումն էր տիրում: Գրէյն ստիպւում է հրաժարական տալու, ժողովուրդն էլ աւելի ևս զրգուում է լորդերի պալատի

դէմ: Ապա Գրէյը նորից մինիստր է նշանակուած, և յորպէրը Թագաւորի խնդրանօք զիջում են անում: 1832 թ. յունիսին բարենորոգումների բիլլն օրէնք դարձաւ: Երկու հարիւր քսան հազար մարդ էլ ընտրելու իրաւունք ստացան, պատգամաւորների կազմը բարւոքուեց, և սկսեցին աւելի լաւ պարապել դործերով: Ժողովուրդն էլ աւելի շատ սկսեց հետաքրքրուել պառլամենտով: Համապատասխան փոփոխութիւններ էլ մտցրին Իռլանդիայի և Շոտլանդիայի ընտրողական եղանակի մէջ:

Նոր օրէնքներով ընտրելու իրաւունք ունենալու համար ցինդ էր հարկաւոր. կամ սեպհականատէր պիտի լինէր մարդ, կամ տան, կրպակի, պահեստի և կամ գործարանի կապալառու, որոնք տարեկան 10 ֆունտից պակաս վարձագին չէին բերում. կամ հողատէր պիտի լինէր և կամ երկար տարիներ հողի կապալառու: Պարզ է, որ բանուոր դասակարգը դուրս էր մնացել, ընտրելու իրաւունքից զրկուել էր, և այդ նոր օրէնքները ձեռնառու էին գլխաւորապէս արդիւնաբերող դասակարգերին: Մինչ դեռ XIX-դ դարում Անգլիայի անտեսական կեանքի զարգացման շնորհիւ առաջ էին եկել երկու նշանաւոր դասակարգ—գործարանատէրեր և բանուորներ: Ի հարկէ դրանք զոհ լինել չէին կարող, որ պառլամենտում հողատէրերն են դերակշռում, ուստի այդ երկու դասակարգերն էլ ձգտում էին պառլամենտում ձայն ունենալ, որպէս զի իրենց օգտին մի բան անել կարողանան: Եւ ահա 32 թ. օրէնքները բաւարարութիւն չտուին միայն բանուորներին, սակայն նրանք չվհատեցին, յետոյ հասան

իրենց նպատակին Գլադստոնի մինիստրութեան ժամանակ:

Դեռ ևս 1830 թ. Անգլիայում բանուորների թիւն աճել էր, և երբ 32 թ. օրէնքները նրանց ոչինչ չտուին, սկսեցին զրգուել և դժգոհութիւններ ցոյց տալ: 20-ական թուականներից արդէն բանուորները սկսել էին կազմակերպուել, փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւններ հիմնել: Դրանց մէջ սկսում է յղանալ պառլամենտում ներկայացուցիչներ ունենալու միտքը: Մի քանի տարուց յետոյ հիմնւում է «Լոնդոնի բանուորական միութիւնը», որ նոր օրէնքներ և իրաւունքներ էր պահանջում: Այդ քաղաքական շարժումը հետեւալ վեց կէտերում ամփոփեց իւր պահանջները. 1) որ բոլոր չափահաս տղամարդիկ առանց բացառութեան ձայն տալու իրաւունք ունենան (ընդհանուր ընտրողական իրաւունք.) 2) որ պառլամենտի անդամներն իւրաքանչիւր տարի ընտրուին և ոչ թէ եօթը տարի մի անգամ. 3) որ դադանի քուէարկութիւն լինի. 4) որ համայնքների պալատի անդամների նկատմամբ կայքի ցենզը վերացուի. 5) որ պառլամենտի անդամներին վարձատրութիւն տրուի, որովհետեւ այդ դէպքում ներկայացուցիչ կարող են ընտրուել և ոչ-հարուստները և 6) որ երկիրը բաժանուի համահաւասար ընտրողական շրջանների:

Այդ յօդուածները մի մեծ միախնդրում կազմեցին, որ իսկոյն և եթ 3000 մարդ ստորագրեցին և վճռեցին օրէնքի նախագիծ մշակել պառլամենտին առաջարկելու համար: Եւ 1838 թ. ամբողջ երկրում ստորագրութիւնն էին հաւաքում այդ խնդրագրի տակ պառլամենտին ներկայացնելու համար: Այդ

խնդրադրում նրանք բողոքում էին ծանր հարկերի, բանուորների աղքատութեան, ժողովրդի կրած բոլոր անարդարութիւնների դէմ: Այնտեղ ասած էր, թէ ժողովուրդը յոյս ունէր, որ 1832 թ. օրէնքներն ու բարենորոգումները կը թեթեւացնէին բանուորների վիճակը, բայց այդ դասակարգը բնաւ չշահուեց նրանցից. իսկ ապա դալիս են վերոյիշեալ վեց կէտերը: Այդ խնդրագրի առիթով բազմաթիւ և բազմամարդ ժողովներ եղան և ամեն տեղ էլ նոյն՝ բանաձեւն որոշեցին: Կառավարութիւնը ցրւում էր այդ ժողովները, ուստի եղան մարդիկ, որոնք սկսեցին քարոզել, թէ պառլամենտից և թագաւորից ուժով պէտք է ստանալ բարենորոգումներն և զիջումները: Պահպանողականներն ու ազատամիտները, որոնք ըստ մեծի մասին հարուստ դասակարգերից էին, հաւաքւում են և վճռում ոչ մի զիջումն չանել ժողովրդին, այլ ընդհակառակը պահանջում են կառավարութիւնից, որ չթողնէ ժողովրդին իրաւունքներ ուղենալու և մինչև անգամ խիստ պատժէ պարագլուխներին և առաջնորդներին: Ժողովուրդն էլ երկու խմբի է բաժանուած. մէկը կամենում է իւր պահանջները խաղաղ ճանապարհով, զրելով ու խօսելով ստանալ, իսկ միւսը, — ուժով: Օրէ ցօր յուզմունքը սաստկանում էր, ոստիկանութիւնն էլ շարունակ ձերբակալութիւններ էր անում: Այնու ամենայնիւ 1832 թ. յուլիսի 12-ին խնդրագիրը, որին 1,000,000 մարդ էր ստորագրել, պառլամենտին ներկայացրին: Ժողովրդի պահանջները պաշտպանում էր Արաւուրդը, բայց նրան պատասխանում էին, թէ ինչ որ ժողովուրդը պահանջում է, չէ կարելի տալ: Այս անյա-

ջողութիւնից յետոյ բանուորական շարժումը թուլացաւ: Գործարանատէրերն սկսեցին դուրս անել շարժմանը մասնակցած բանուորներին, ապա սրանց մէջ էլ պառակտութիւն ընկաւ. մի մասը թողեց քաղաքականութիւնն և սկսեց զբաղուել փոխադարձ օգնութեան խաղաղ ընկերութիւններով ու միութիւններով, իսկ միւս մասը յարեց այն ընկերութիւններին, որոնց նպատակն էր քաղաքական իրաւունքներ ձեռք բերել: Մանաւանդ անյողդողդ միացին իռլանդացիք, որոնց պարագլուխն Օ'Կոննորն էր: 1842 թ. նորից առաջարկւում են պառլամենտին նոյն խնդրագիրն, աւելացնելով մի նոր կէտ, այն է՝ բաժանել Իռլանդիան Անգլիայից և տալ նրան իւր առանձին պառլամենտը: Այդ խնդրագիրը 3 միլիոն 300 հազար մարդ էր ստորագրել:

Ժամանակը շատ տագնապալից էր և աղմկայոյզ. բանուորները շուտ շուտ խմբւում էին և գործադուլներ անում, գործարանները կանգնում էին. բանուորների և զօրքի միջև շարունակ ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Նորից բանուորական կուսակցութեան մէջ պառակտութիւն է ընկնում, դարձեալ նրա շարժումը թուլւում է, և միայն 1847 թ. նորից շաժում է սկսւում, երբ այդ կուսակցութիւններից մի քանի հոգի, ի միջի այլոց և Օ'Կոննորը, պառլամենտի անդամներ են ընտրւում: 1848 թ. Ֆրանսիական յեղափոխութեան լուրերն աւելի ևս յոյս տուին բանուորական կուսակցութեան, որի կողմից համակրական ուղերձ ուղարկուեց Պարիզ և երրորդ անգամ նոյն խնդրագիրը պառլամենտին ներկայացուեց: Սակայն այս անգամ էլ գործնական յաջողու-

Թիւն նա չունեցաւ, այս անգամ էլ «Ժողովրդի քարտի» կուսակցութեան շարժումը բոլորովին խլացաւ: Բանուորները անձնատուր եղան ինքնապաշտպանութեան և փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւնների կազմակերպութեան՝ ամեն մի ծիւղի համար առանձին: Բայց յետոյ Անգլիայի բանուորները նորից պահանջներ առաջարկեցին, որոնցից մի քանիսն արդէն իրագործուած են, և թէպէտ բանուորական շարժումն Անգլիայում մի առանձին յաջողութիւն չունեցաւ, բայց և այնպէս նա սովորեցրեց բանուորներին հոգս քաշել իրենց վիճակի մասին և հետաքրքրուել հայրենիքի քաղաքական գործերով:

Յիսնական թուականներին արդիւնաբերութիւնն հսկայական քայլերով առաջ էր գնացել, Ժողովրդի բարօրութիւնը բարւոքուել էր, ուստի դասակարգերի կռիւը կորցրել էր իւր սուր բնակօրութիւնը: Այդ շրջանն անցնում է առանց փոփոխութիւնների: Բայց որովհետեւ բանուորներին արգելուած էր Ժողովներ անել, գործադուլ լինել, հետեւաբար իրենց վիճակի բարւոքման համար կռիւ մղել գործարանատէրերի դէմ նրանք չէին կարողանում, այդ պատճառով միացան արմատականների հետ, որպէսզի կարողանան պառլամենտում փոփոխել տալ այդ օրէնքները: Այդ շարժման գլխավոր ներկայացուցիչը Գլադստոնն էր: 1866 թ. ընտրողական ցենզի նոր օրինագիծ առաջարկուեց, սակայն անց չկացաւ: Նորից բանուորները յուզուեցին, Ժողովներ արին և պահանջեցին, որ ընդհանուր ընտրողական իրաւունք լինի: Եւ ահա 1867 թ. պահպանողական Դերբի և Դիզրաէլի մինիստրները ստիպուած են լինում ղեջումներ անել և ընդունել

ընտրողական իրաւունքի բարենորոգումները, որ պատրաստել էին աղատամիտներն և տարածել Ժողովրդի խաւերում: Այս նոր օրէնքով ամեն մի գործի աէր մարդ, որ աղքատների օգտին հարկ է վճարում, ընտրելու իրաւունք է ստանում. նոյնպէս և ամեն մի բնակարան վարձող, հետեւաբար և բանուորները (ցենզը դարձեալ 100ռ. մնաց). 11 զիւղաքաղաքից ներկայացուցիչներ ուղարկելու իրաւունքը խլեցին, 35-ին միայն մի մի մարդ ուղարկելու իրաւունքը թողին: Ընտրողական շրջանները կանոնաւորեցին և խաժայնները նրանց տուին: Նոր օրէնքների հիման վրայ պալատ մտան արմատականներն ու բանուորների ներկայացուցիչները, որոնք կողմակից էին բարենորոգումների յօգուտ բանուորների: Երբ 1884 թ. Գլադստոնը կրկին անգամ մինիստր եղաւ, ընդհանուր քուէատուութեան իրաւունքն էլի առաջ գնաց: Ձայն տալու սկզբունքը գործադրեցին և զիւղական բանուորների նկատմամբ, բայց ցենզը դարձեալ մնաց, ուստի բաւիս լայն նշանակութեամբ մինչև օրս Անգլիայում ընտրողական ընդհանուր իրաւունք չկայ: 1872 թ. մայրին գաղտնի քուէարկութիւն:

բ) Ժամանակակից ընտրութիւնները:

Ընտրողական պայքարն Անգլիայում չորս գլխավոր գործողութիւնից է բաղկացած. ցուցակագրութիւնից, կուսակցութեան անդամներ դանելուց, ագիտացիայից և վերջապէս քուէարկութիւնից: Ամեն մի թեկնածու իւր ընտրութիւնն յաջողեցնելու համար պիտի ունենայ փորձառու և նուիրուած օգնական-

ներ, ահադին գումար պիտի ծախսէ և ժամանակ կօրցնէ:

Թեկնածուի և ընտրողների միջև միշտ կապ է լինում: Թեկնածուն ինքն անձամբ կամ օգնականների միջոցով հետևում է իւր շրջանի ամեն մի ընտրողին, դալիս է նրա տունը, բացատրում է իւր ծրագիրը, տալիս է նրան թուղթիկներ և զանազան բողոքներ: Եթէ ընտրողներից մէկը փոխել է իւր բնակարանը, գտնում է նրան, հետևում է ցուցակադրութեանը, պահասը լրացնում է, բազմաթիւ ճառեր է արտասանում, ժողովներ է անում բացօթեայ տեղերում՝ հրապարակներում և կամ դահլիճներում: Թեկնածուի ընտրութիւնից յետոյ էլ այդ կապը չէ խզւում: Անհրաժեշտ է, որ յետոյ էլ պարբերաբար ժողովներ անէ և պահպանէ իւր յարաբերութիւններն ընտրողների հետ, որպէս զի միւս անգամ էլ նրան ընտրեն:

Իւրաքանչիւր շրջանի քաղաքային իշխանութիւնն է ընտրողների ցուցակը կազմում, և եթէ թեկնածուն նկատում է, որ այս-ինչ կամ այն-ինչ ոքն ընտրելու իրաւունք ունի, բայց անունը ցուցակի մէջ չէ մտցրած, մտցնել է տալիս: Կան շատերը, որոնք չէզօք կամ անտարբեր են դէպի քաղաքական գործերն և ուշադրութիւն չեն դարձնում՝ իրենց անունները մտցրած են ցուցակի մէջ, թէ ոչ: Ցուցակի մէջ, ընդհակառակը, կարող են լինել այնպիսի մարդկանց անուններ, որոնք ընտրութեան իրաւունք չունին: Այդ պատճառով էլ ցուցակներն ըստօրէն կազմում են երկու կուսակցութիւնների թեկնածուների կամ նրանց լիազօրների կողմից: Ինքն ըստ

ինքեան հասկանալի է, որ ամեն մի թեկնածուի համար կարեւոր է, որ այս-ինչ ընտրողական շրջանում ապրողներէց և իրեն համակրողներից որքան կարելի է շատ մարդու անունը ցուցակադրուի, որովհետեւ ոչ ոք, եթէ միայն անունը ցուցակ չէ մտցրած, ձայն տալ չէ կարող: Միեւնոյն ժամանակ նրա համար շատ ձեռնառու է, որ իւր հակառակօրդի կուսակցութիւնից, որքան կարելի է, քիչ մարդ լուսակցութիւնից, որքան կարելի է, քիչ մարդ ցուցակադրուի: Եւ ահա այդ պատճառով թեկնածուներից իւրաքանչիւրն աշխատում է ճշգրիտ տեղեկութիւններ հաւաքել ընտրողական շրջանի բոլոր բնակիչների մասին և խստիւ հսկել ընտրողական ցուցակների ճշգրտութեանը: Այդ գործը հեշտ գործ է, բաւական ժամանակ է պահանջում և գործ չէ, բաւական ժամանակ է պահանջում և ծախք: Կան շրջաններ, որոնք մինչև 200,000 բնակիչ ունին, այդքան բազմութեան մասին տեղեկութիւն հաւաքելն, ակներև է, մեծ աշխատանք է պահանջում: Աչքի առաջ պէտք է ունենալ և այն հանգամանքը, որ անդիական օրէնքով ընտրողական ցուցակները կազմւում են տարուայ վերջում և ձայնի իրաւունք ունին նրանք, որոնք մի որոշ շրջանում մինչև վերջին յուլիս ամիսը բնակուել են 12 ամսից ոչ պակաս: Այդ պատճառով շատ կարեւոր են թեկնածուի համար այն բնակիչների ձայները, որոնք որեւէ պատճառով տեղափոխուել են, որովհետեւ երբեմն ընտրութիւնների ելքը կախուած է լինում մի քանի ձայնից, որոնք այս կամ այն կուսակցութեան առաւելութիւն են տալիս: Թեկնածուն ինքն անձամբ կամ իւր գործակալների միջոցով գտնում է այդպիսի ընտրողներին, այցելում է նրանց, գրա-

ւում է իւր կողմն և մինչև անգամ միջոց է տալիս դալ ձայն տալու: Օրէնքով թեկնածուն իրաւունք չունի իւր հաշուով ընտրողին բերել այնտեղ, ուր քուէատուութիւն է լինում: Բայց ինչպէս կարելի է դրա առաջն առնել. թէ թեկնածուն և թէ նրա գործակալները միթէ չեն կարող ընտրողի լուծանօթը կամ բարեկամը լինել և միասին գալ:

Եթէ ցուցակում պատահում են այնպիսի մարդկանց անուններ, որոնք ընտրելու իրաւունք չունին, շահախնդրուած թեկնածուն կամ նրա գործակալներն իսկոյն յայտնում են բարրիստերին: Բարրիստերն իրաւաբան է, որ քաջ տեղեակ է օրէնքներին, և նրան լորդ-կանցլերն է նշանակում ցուցակները վերստուգելու: Երբ ցուցակները նա հաստատում է, տպւում են, պաշտօնապէս հրատարակւում, և նրանցով էլ ընտրութիւններ են անում:

Ընտրութիւնների երկրորդ և աւելի դժուար գործը կուսակիցներ հաւաքելն է: Այդ նպատակով թեկնածուն շրջաբերական կամ թռուցիկ է ուղարկում ընտրողական շրջանի իրաւասուններին և բացատրում նրանց իւր քաղաքական հայեացքներն և ծրագիրը, քննադատելով հակառակ կուսակցութեան քաղաքականութիւնն և ծրագիրը: Երբ թեկնածուն ուղարկում է նրանց իւր շրջաբերականն և պրծնում, ինքն անձամբ կամ նրա գործակալներն ու օգնականները գնում են կուսակիցներ ժողովելու. նրանք մտնում են իրենց շրջանում գտնուող բոլոր տներն և ամեն տեսակ միջոցներով աշխատում են իրենց կողմը դրաւել տան տիրոջ: Թեկ-

նածուն կամ նրա օգնականն այդտեղ գործ է դրւում ամեն բան, ինչ որ օրէնքը չէ արգելում և մինչև անգամ արգելուածը, եթէ միայն յոյս ունի, որ անվտանգ կարող է անցնել: Նա համբուրում է և գլոււմ երեխաներին, հաճոյախօսութիւններ է անում տան տիկնոջը, հարց ու փորձ է անում նրա կարիքների մասին, խորհուրդներ է տալիս, խօսակցութիւն է անում տան տիրոջ հետ, աշխատում է համոզել նրան ամեն տեսակ առարկութիւնով իւր հակառակորդի քաղաքական հայեացքների սրտալ լինելը. սուտ ու մուտ փչում է նրա մասին, մի խօսքով ձիգ է թափում նրա ձայնը ստանալու, և յաճախակի յաջողւում է: Բայց ցաւն այն է, որ հակառակորդն էլ քնած չէ. նա էլ նոյնն է անում:

Անգլիայում, ինչպէս արդէն յիշել ենք, կանայք ձայն չունին, բայց կուսակիցներ հաւաքելու գործում նրանք բաւական մեծ դեր են կատարում: Առանց որեւէ նիւթական շահ սպասելու նրանք մեծ եռանդով անձնատուր են լինում այդ գործին: Տնէ տուն են վազում, դրքոյկներ ու թռուցիկներ են տարածում, տատանուողներին հաճաղում են, եթէ մէկին տանը չեն գտնում, դէս ու դէն են ընկնում նրան գտնելու և հետը խօսելու, վերստուգում են և ղղղում ընտրողական ցուցակները. ամեն բան, ինչ որ միայն օրէնքը թոյլատրում է, անում են կուսակիցներ գտնելու նպատակով: Նրանք ցերեկով փողոցներում միախնդներ են սարքում, երեկոյեան տներում ժողովներ են կազմում և ճառախօսութիւններ անում: Նրանք այդ բոլորն անում են ոչ

թէ ընտրողական պայքարի ժամանակ, այլ և ուրիշ ժամանակ՝ ապագայ ընտրութիւնների համար հող պատրաստելով:

Պահպանողական կուսակցութիւնը, քաջ ըմբռնելով թէ ինչ օգուտներ կարող են տալ կանայք, 1883 թ. ի յիշատակ Բիկոնսֆիլդի հիմնում է կանանց ակմբանոց, որի նպատակն է պաշտպանել սահմանադրութիւնը, կրօնն և կայսրութիւնը: Այսպէս ուրեմն պահպանողական կուսակցութիւնը պարզ ընդունում էր, որ կանայք էլ ընդունակ են տղամարդկանց հետ հաւասարաչափ մասնակից լինել երկրի քաղաքական կեանքին: 1885 թ. նրանց մասնակցութիւնն ընտրութիւններին այնչափ օգտաւէտ եղաւ, որ Սոլիսթերին ու Բալֆուրը հարկ համարեցին հրապարակով իրենց զոհունակութիւնը յայտնել նրանց: Այդ ակմբանոցի անդամների թիւը կարճ ժամանակամիջոցում աճեց ու զարգացաւ, իսկ ապա նրա ձիւղերը բացուեցին Մեծ Բրիտանիայի բոլոր քաղաքներում: Այդ ակմբանոցի անդամների թիւը՝ բացի Շոտլանդիայից և Իռլանդիայից՝ միայն Անգլիայում միլիօնից աւելի է: Primrose-League-ը, — այդպէս է կոչում ակմբանոցը, որովհետեւ Բիկոնսֆիլդի սիրած ծաղիկը ձնծաղիկն՝ primros-ն էր, — պահպանողական կուսակցութեան ամենաազդեցիկ ակմբանոցն է, և առաջին մինիստրը նրա տարեկան ժողովներում իւր «մեծ» քաղաքական ճառն է ասում:

Պահպանողականներից յետ չմնացին և ազատամիտները: 1886 թ. կաղնակերպուեց ազատամիտ կանանց միութիւնը տիկին Գլադստոնի նախագահու-

թեամբ, իսկ 1888 թ. միութիւնն կազմեցին և ազատամիտ ինիշիստ կանայք: Դրանցից առաջինն հռանդուն պաշտպան է հանդիսանում կանանց քաղաքական իրաւունքների և նրա պահանջամբ երկու անգամ պաշտոնում օրինագիծ է առաջարկուել կանանց ընտրողական իրաւունք տալու մասին: Առաջին անգամ 1892 թ., երբ ազատամիտ մինիստրութիւն էր, այդ օրինագիծը 175 ձայնի մեծամասնութեամբ ընդդէմ 125-ի մերժւում է: Երկրորդ անգամ 1897 թ., երբ պահպանողական մինիստրութիւն էր, այդ բիլլը 230 ձայն է ստանում և երկրորդ անգամ կարգաւոյց յետոյ անցնում է, բայց երրորդ անգամ կարգաւոյց՝ հակառակորդների դործ դրած պէս պէս խորամանկութիւնների շնորհիւ, մերժւում է:

Այդ կաղնակերպութիւններին մասնակցում են հարուստ կանայք, և այդ հանդամանքը մոլորեցնում է թէ պահպանողական և թէ ազատամիտ կուսակցութիւնների պարագլուխներին: Հարուստ պահպանողական կանայք անհամեմատ աւելի են, քան թէ ազատամիտները, ուստի պահպանողական լիդերները, պարագլուխները, կարծում են, որ եթէ կանայք ընտրողական իրաւունք ստանան, պահպանողական կուսակցութիւնը կը զօրեղանայ. իսկ ազատամիտ պարագլուխները հակառակում են նրանց այդ իրաւունքը տալու, երկիւղ կրելով որ իրենց նշանակութիւնը կը թուլանայ երկրում: Սակայն երկու կուսակցութիւններն էլ մոռանում են, որ բացի այդ հարուստ կանանցից, որոնք թէ բաւական ազատ ժամանակ ունեն կուսակիցներ հաւաքելու և թէ

մտաւոր պատրաստութիւն, կայ մի անհամեմատ խոշոր մեծամասնութիւն, այն է՝ ստորին դասակարգի կանայք, որոնք կարող են ի դերն հանել երկու կուսակցութիւնների յոյսերը:

Կանայք Անգլիայում միշտ զուրկ չեն եղել ընտրելու իրաւունքից: Մինչև 1832 թ. բարենորոգումն ընտրողական օրէնքի տեսակէտից, զանազանութիւն չկար, թէ ով է անշարժ կայքի սեպհականատէրն — տղամարդ թէ կին, և սեպհականատէրն անխտիր, եթէ միայն որոշ ցենզ ունէր, ունէր և ընտրութեան իրաւունք: Մինչև 1832 թ. Անգլիայում բոլոր ընտրողների թիւը 500 հազար էր, որի հօթներորդ մասը կանայք էին: Երբ բարենորոգումն արին, ընտրողների թիւը հասաւ մի միլիօնի, բայց կանանց զրկեցին ընտրելու իրաւունքից. այդ իրաւունքն ունէին միայն այն կանայք, որոնք մինչև 1832 թ. ձայն էին տալիս և այդպէս էլ տւեց մինչև 1867 թ.: Յիշեալ թուականին ընտրողների թիւը բարենորոգումների շնորհիւ հասնում է 2 միլիօնի, և կանայք արդէն բոլորովին դուրս են մնում, նրանց անունն էլ չէ մտնում ընտրողների ցուցակի մէջ: Այդ տեղի ունեցաւ լորդ Դիլդաւէլիի մինիստրութեան օրով, որ դեռ մի տարի առաջ յօգուտ կանանց էր խօսում: 1873 թ. նրան և Գլադստոնին կանայք յուշագիր են ներկայացնում 11 հազար ստորագրութեամբ, բայց դարձեալ անհետեանք անյաւ: 1867 թ. մինչև 1883 թ. կանանց ընտրողական իրաւունքի մասին մի քանի անգամ են օրինագծեր առաջարկուել համայնքների պալատին, և ազատմաները պաշտպանել են, կամեցել են անց

կանցնել, իսկ պահպանողականները միշտ մերժել են: Բայց երբ 1883 թ. հաստատուեց վերոյիշեալ Պրիմօուզ Միութիւնը, դերերը փոփոխուեցին. պահպանողականներն սկսեցին պաշտպանել կանանց, իսկ ազատամիտները հակառակուել: Փաստն այն է, որ Անգլիայում մինչև օրս էլ կանայք զուրկ են ընտրելու իրաւունքից: 1869 թ. կանանց վերադարձրին տեղական ինքնավարութեան համար ընտրութիւն անելու իրաւունքը, որ նրանք մինչև օրս էլ վայելում են:

Ընտրութիւնների երրորդ գլխաւոր գործողութիւնն անգիտացիան է:

Առանձին նշանակութիւն ունին ընտրողների կուսակցական կազմակերպութիւններն և այն միջոցները, որոնցով նրանք ազդում են հասարակական կարծիքի վրայ: Աչքի առաջ պէտք է ունենալ, որ որքան ընտրողների թիւը շատանում է, այնքան էլ ամեն մի կուսակցութեան համար կենսական հարց է դառնում մանր անհատների ուշադրութիւնն ու համակրութիւնը դրաւելը, որոնք յաճախ չեն ըմբռնում օրուայ գլխաւոր վիճելի հարցի էութիւնը և հեշտութեամբ ենթարկում են ճարպիկ առաջնորդներին և սաստիկ զեկավարւում են ապաւորութիւններով: Բնականաբար առաջ են գալիս քաղաքագէտներ կամ քաղաքականութեամբ պարպողներ, լայնածաւալ դաշնակցական կազմակերպութիւններ, որոնց առաջնակցական կազմակերպութիւններ, որոնց նպատակն է տարածել յայտնի քաղաքական հայեացքների շահագործութիւնն ու եռանդ և կուսակցութեան համար ցանկալի ուղղութիւն տալ նրանց:

Այդ կազմակերպութիւններն ոչ մի տեղ այնպիսի

ծայրահեղ միջոցների և խորամանկութիւնների չննդիմուծ, ինչպէս Ամերիկայում, բայց Անգլիայում էլ այժմ բացառութիւն չեն: Առաջին պարագայի մեծ կազմակերպութիւնն Անգլիայում ստեղծուել է 1877 թ. Չեմբերլէնի ազդեցութեան ներքոյ, և դա ազատամիտ ընկերութիւնների միութիւնն էր: Նրանց նպատակն էր զլիսաւոր սկզբունքների նկատմամբ համերաշխութիւն կայացնել, քաղաքական ծրագիրներ հրատարակել և տարածել, ժողովներ կազմել և ճառասփոսութիւններ անել, տեղական կենտրոնների ներկայացուցիչների ժողովներ անել, թեկնածուներ նշանակել, նրանց թեկնածութիւնը պաշտպանել: Երբ ազատամիտ կուսակցութիւնն այդպէս կազմակերպուելուց յետոյ առաջիկայ ընտրութիւններին յաղթութիւն տարաւ, պահպանողականներն էլ յետ չմնացին: Այդ կազմակերպութիւնները չնն կեղծում հասարակական կարծիքն և իրենց հնազանդեցնում ժողովուրդը: Ոչ վերջ ի վերջոյ հասարակական կարծիքը քիչ թէ շատ գիտակցօրէն է փոխուած, ամբօրիւր սովորում է անկախ մտածել:

Իւր ընտրութիւնը յաջողեցնելու համար թեկնածուն, ինչպէս ասացինք, թուուցիկներ և բրօշուրներ է հրատարակում, ծանօթացնում է ընտրողներին իւր քաղաքական հայեացքների և ծրագրի հետ, քրննադատութեան ենթարկելով հակառակորդին: Նա մեծ և փոքր, բայց միշտ սենսացիօն ռեկլամներ, աֆիշներ է բաց թողնում, նոյն իսկ գարեջրատներում նրա օգնականներն ոսկի ժամանակը չեն կորցնում և ազիտացիա են անում: Թէպէտ օրէնքը խստիւ արգելում է ձրի խմեցնել ընտրողներին, բայց մի՞թէ

գարեջրավաճառն իրաւունք չունի իւր կողմից հիւրասիրել կամ շատ չնչին գնով գարեջուր վաճառել մադիկանց, իսկ ապա փողն ստանալ ումնից ու պէտք է: Եւ ամբօրին՝ օգտուելով դէպքից, լցնում է գարեջրատները, իսկ այն տեղ թեկնածուի զործակատարներն իրենց բանը տեսնում են:

Թէ կուսակիցներ հաւաքելու և թէ ազիտացիա անելու գործը շատ մեծ ծախք է պահանջում թեկնածուից, և այդ պատճառով ընտրողական շրջաններն ունին իրենց քաղաքական յանձնաժողովներն, որոնք կանխաւ նշանակում են համապատասխան թեկնածուներին, ըստ մեծի մասին հարուստներին: Երբ թեկնածուներն ընտրւում են, պառլամենտից ոչինչ չեն ստանում, նոյն իսկ ճանապարհածախք: Այդ պատճառով յաճախ կուսակցութեան տեղական անդամներից ոչ ոք թեկնածու չէ ընտրուած, այլ ստիպուած կենտրոնական յանձնաժողովից են նշանակուած: Սակայն բանուորական կուսակցութիւնը վճարում է իւր ներկայացուցիչներին, եթէ նրանք նիւթական միջոց չունին:

Գաղափար կազմելու համար, թէ որպիսի գումարներ են ծախսում թեկնածուներն ընտրութիւնների վրայ, առաջ ենք բերում մի քանի թուեր:

1895 թ. թեկնածուները մօտիկ են ընտրութիւններին 9,585,310 ուրլի, որից 7,965,380 ու. ծախսել են 495 պատգամաւոր Անգլիայում և Ուէլսում, 72 ներկայացուցիչ Շոտլանդիայում ծախսել են 1,117,610 ու. և 103 ներկ. Իռլանդիայում՝ 510,820 ու.: Այսպէս՝ Անգլիայում առած իւրաքանչիւր ձայնը 2 ու. 10 կ. է նստել Շոտլանդիայում 2 ու. 30

կ, իսկ Իսլանդիայում՝ 1 ու 35 կ.: 30 տարի առաջ ծախսերն աւելի ևս ծանր են եղել: 1874 թ. 1880 թ. թ. իւրաքանչիւր թեկնածուի տեղը գաւառում 30,000 ու. է նստել, իսկ քաղաքում՝ 9,000 ու.: 1892 թ. այդ ծախսերը պակասել էին. գաւառներում 10 հազարի էր հասել իւրաքանչիւր տեղը, իսկ քաղաքներում՝ 5,820 ու.: 1880 թ. Գալադստոնն իւր շրջանում 26,930 ու. էր ծախսել, այսինքն՝ նրա համար տուած ամեն մի ձայնը 17 Պ. էր նստել: 1876 թ. մի շրջանում մի տեղի համար 200 հա. ղար ու. էր ծախսուել: Նոյն թուականին Միլլէքս նահանգում երկու թեկնածու էին՝ յորդ Զ. Համիլտոն և Հերբէրտ Գլադստոն, յայտնի Գլադստոնի որդին: Հ. Գլադստոնը 64,000 ու. է ծախսում ընտրութիւնների վրայ և դարձեալ յաջողութիւն չէ ունենում, ընտրւում է Համիլտոնը, որ նոյն նպատակով 130,000 ու. էր ծախսել: Սակայն այդ ծախքերն ոչինչ են աւելի Հին ժամանակ եղած ծախքերի համեմատութեամբ, երբ ընտրողների թիւն աննշան էր և կաշառելն էլ օրէնքով արգելուած չէր (1854 թ.): Այդ ժամանակներն իւրաքանչիւր ազատ և անկախ ընտրողի ձայնն իւր միջին գինն ունէր: Այսպէս, օրինակի համար, Շէրիդանը տեղ էր ստացել՝ Ստաֆֆորդ քաղաքի ամեն մի ընտրողին 50-ական ու. վճարելուց յետոյ: Պատահում էլ էր, որ առաջարկութիւնը հասնում էր միանուազ 7,000 ու. վճարելու և տարեկան էլ 500 ու. թոշակ տալու իւրաքանչիւր ընտրողին, և սակայն ընտրողները հրաժարւում էին իրենց ձայնը տալուց: Դա մի բացատրութիւն կարող է ունենալ, որ հակառակ կուսակցու-

թիւնն աւելի է առաջարկած եղել: Այդպիսի խոշոր գումարներ բաժին էին հասնում «անկախ» ընտրողներին, իսկ ոչ ունեւորները սովորաբար աւելի համեստ վարձատրութիւնով էին բաւականանում, — այնքան գարեջրով, որ հարբէին, ուտելէքով և մի քիչ էլ ձեռքի փողով: Գինեաներում ցանկացողներին ձրի խմիչք էին տալիս, որքան և ուզէնային: Այդ ժամանակ ձայնաւութիւնը 40 օր էր շարունակուած, և նախ 40 օրուայ ընթացքում ամեն օր թեկնածուները հազարներ էին մտնում ընտրողներին հիւրասիրելու, զուարճացնելու և իրենց կողմը գրաւելու, տրամադրելու համար: 31 զինետան և պանդոկի տէրերը մի տեղ հաշիւ են ներկայացնում ի մտնութարութիւն չնտրուած թեկնածուի 156,220 ու.: 1796 թ. թեկնածուներից մէկը մի ուրիշ տեղ քուէարկութեան վերջին 7 ժամում 30000 ու. է ծախսում, բայց և այնպէս պարտութիւն կրում: 1807 թ. Եօրկում իրար հետ մրցել են լորդ Միլտոն և Վիլլէրֆորս թեկնածուները: Վերջինս 15 օրում 640,000 ու. է ծախսում, որ «ձրի» պաշտպանեն նրա թեկնածութիւնը: Միլտոնը, ինչպէս ասում են, աջ ու ձախ փող է շարժել և մինչև 2 և կէս միլիոն ծախսել:

Բայց ընտրութիւնների ծախսից թեկնածուն ընտրուելուց յետոյ էլ մի քանի հազար պիտի ծախսէ, ժողովներ պիտի անէ, որ իւր կապը պահպանէ ընտրողների հետ: Այդ էլ բաւական չէ: Անպիտան լինելուց, պաշտպանութիւն տնդամբ ուսում, ինչպէս ասացինք, պաշտպանութիւն տնդամբ ձրի չէ ստանում, ուստի համայնքների պալատի անդամները համարեա բացառապէս հարուստներ,

միլիոնատերեր են, հետեաբար և զարմանալի չէ, որ օրէնսդրութիւնները գլխաւորապէս ունեւոր զասակարգի շահերն են պաշտպանում: Բանուորների ներկայացուցիչների թիւն աննշան է. միայն 12 հոգի են: Բայց նրանք էլ բաւականաչափ նիւթական նրպաստ չեն ստանում իրենց ուղարկող կազմակերպութիւններից և այդ պատճառով շատ շուտ կախումն են ունենում ազատամիտ կուսակցութիւնից և նրան են յարում: Կան ոչ ունեւորներ և իռլանդական պատգամաւորների մէջ, բայց քանի որ Պառնէլըն ողջ էր, ընտրութիւնների համար փող էին ուղարկում ամերիկական իռլանդացիները: Նրա մահից յետոյ թուլացաւ իռլանդական շարժումը, չքաւորուեց և ամերիկացու առատ ձեռքը:

Սյժմ զառնանք ընտրութիւնների չորրորդ և վերջին զործողութեան—քուէարկութեան:

Համաձայն սահմանադրութեան քուէարկութիւնը տեւում է առաւօտեան 8 ժամից մինչև երեկոյեան 8 ժամը: Որովհետև ընտրողական շրջանները շատ լայնատարած են, ուստի ընտրողների յարմարութեան համար շրջանը բաժանւում է մի քանի մասերի և իւրաքանչիւրի համար առանձին քուէարկութեան տեղ է նշանակւում: Ձնայելով որ քուէարկութիւնը մի քանի տեղ է, բայց նա միաժամանակ է կատարւում, և եթէ կիրակի կամ տօն օրերին լինէր, անշուշտ առանց դժուարութեան աւելի բաղձաթիւ մարդիկ ձայն կըտային: Բայց Անգլիայում քուէարկութիւնը լի օրերին է կատարւում, և այդ հանգամանքն արդիւք է լինում բանուորներից շատերին թողնել իրենց զործն և գալ ձայն տալու: Սո-

վորաբար բանուորներն իրենց բնակած շրջանում չեն բանում, և ձայն տալու համար վերստին պիտի գնան գան, որ ծանրացնում է զործը:

Կառավարութեան զործակալը քաղաքներում սովորաբար քաղաքագլուխն է լինում: Թագաւորի հրամանը պայտտի արձակման մասին ամեն տեղ միեւնոյն օրն է ուղարկւում և միեւնոյն ժամին: Երբ քաղաքագլուխը հրամանը ստանում է, յայտարարում է, թէ որ օրը պիտի ընդունի կուսակցութիւնների թեկնածուների ծանուցագրերն և երբ ընտրութիւնները պիտի կայանան: Հրամանն ստանալու և այդ կարգադրութիւնն անկող միջև 6 օրից աւելի չը պիտի անցնի: Գաւառներում փոքր ինչ աւելի է ժամանակ տրւում: Թեկնածուներն իրենց բարեկամների հետ գալիս են քաղաքագլխի մօտ և յանձնում նրան իրենց թուղթը, որի մէջ նշանակւած են նրանց անունը, ազգանունն և կոչումը, նոյնպէս և նրանց կուսակիցների անունները՝ 8 մարդուց ոչ պակաս, այսինչ կամ այնինչ քաղաքի ընտրողներից, և հատուցանում են պաշտօնական ծախսերի համար սահմանուած գումարը: Եթէ նրանք մի թեկնածու են ներկայացրել, այսինքն՝ եթէ բոլոր ընտրողները մի կուսակցութիւնից են, այն ժամանակ թեկնածուի ընտրութիւնն օրինական է: Քուէարկութիւնն ինքը քաղաքագլուխն է կազմակերպում. ամեն մի ժողովի համար նա է նախագահ և ատենադպիր նշանակում, ինչպէս և ձայները հաշուելու համար յատուկ քարտուղարներ: Նա է պատրաստում ընտրողական ամսականը, ուր տպագրուած են լինում բոլոր կուսակցութիւնների թեկ-

նաճուների անունները: Երբ ընտրողն ուզում է իւր ձայնը տալ, մօտենում է քաղաքի ներկայացուցչին, որի մօտ ընտրողների ժապաւինեալ մատեանն է: Սա հարցնում է ընտրողի անունը, ազգանունն և հասցէն: Երբ ընտրողից պատասխան է ստանում, բայց է անում մատեանը և որոնում ընտրողի տոմսակի համարը: Տոմսակը երկու մասի է բաժանուած, մէկը ժապաւինեալ է, որ մնում է մատեանում, միւսը նա կտրում է և տալիս ընտրողին: Մի կէսի վրայ տպած է ընտրողի համարը, անունը, ազգանունն և հասցէն, միւս կէսի վրայ՝ նրա համարն և թեկնածուների անունները: Ընտրողն իւր ընտրելի անունն դիմաց խաչ է դնում, տոմսակը ծալում և արկղի մէջ ձգում: Երբ երեկոյեան ծ ժամը խփում է, ընտրութեան տեղերը փակում են, արկղները կնքում և ոստիկանութեան հսկողութեան ներքոյ տարւում քաղաքային վարչութիւնը: Սյստեղ սպասում է քաղաքային վարչութեան առանձին պաշտօնեան, և որա ու թեկնածուների լիազօրների ներկայութեամբ արկղները բաց են անում և սկսում ձայները հաշուել, որ բաւական երկար է տևում, որովհետև թեկնածուների լիազօրներից իւրաքանչիւրն աշխատում է, որքան կարելի է, հակառակ կուսակցութեան քուէատոմսերից շատն անվաւեր համարել: Օրէնքի սահմանած ձեւից շեղուելն, ինչպէս՝ եթէ խաչն այնտեղ չէ դրուած, ինչտեղ պիտի լինի, եթէ մի որեւէ աւելորդ նշան լինի կամ խօսք լինի զրաժ ընտրողի կողմից, բաւական է, որ քուէատոմսը զրկուի իւր ոյժից: Եթէ ձայները հաշուեն պրծնեն, և յաղթութիւն տարած թեկնածուի

անունը յայտնուի, յետոյ ձեւի խախտման դէմ բողոքելն արդէն ուշ է: Ընտրութիւնները վերջացնելուց յետոյ յաղթուած թեկնածուն կարող է բողոքել միայն օրէնքի իրական խախտման հիմունքի վրայ, այսինքն՝ եթէ նա համոզուած է, որ ձայն են տուել այնպիսի մարդիկ, որոնք այդ իրաւունքը չունէին: Սյդ դէպքում նա խնդրագիր է տալիս, որ քուէատոմսերն վերաստուգեն: Դատական յաճաժողովը վերաստուգում է, իւրաքանչիւր քուէատոմսի համարով փնտռում է ձայն տուողի անունը վերոյիշեալ ժապաւինեալ մատեանում և քննում է, արդեօք նա ձայնի իրաւունք ունէ՞ր, թէ ոչ: Բայց այդ խնդրագրի համար էլ հարկ է լինում էլի մի տասնհակ հազար մսխելու:

Անդլիայում վերընտրութիւն կամ կրկին ընտրութիւն չկայ: Ուրիշ սահմանադրական պետութիւններում թեկնածուն ընտրուած է համարւում, երբ նա ցուցակադրուած ձայների բացարձակ մեծամասնութիւնն է ստանում, այն է, կէսից աւելի: Եթէ ոչ ոք այդքան ձայն չէ ստանում, նոր ընտրութիւն է նշանակւում, և քուէարկում են ամենից շատ ձայն ստացողներից առաջին երկուսին, իսկ միւս թեկնածուներն իրենց ձայները տալիս են այն թեկնածուին, որի ծրագիրն աւելի է համապատասխանածուն, որի ծրագիրն աւելի է համապատասխանում իրենց կուսակցութեան ծրագրին: Սյդպէս չէ Անդլիայում: Սյստեղ նա է ընտրուած համարւում, ով որ ձայների հասարակ մեծամասնութիւն է ըստանում: Ընտրութիւններից այս եղանակն իւր առատելութիւնն ունի: Դրա շնորհիւ այնտեղ պահպանւում է երկու կուսակցութեան սիստեմը, իսկ եր-

որոգ թեկնածուն ընտրութիւններից հեռացնուած է: Եթէ ընտրութիւնների թանկութիւնը չլինէր, հաւանական է, որ բանուորներն ու մանր բուրժուազիան ընտրութիւն կանէին և իրենց ներկայացուցիչներին պառլամենտ կուգարկէին, բայց կրկին ընտրութիւնների բացակայութեան պատճառով ասպարէզ չեն գալիս թէ արժատականներն և թէ սոցիալիստները, որովհետեւ, եթէ հանդէս գան, ձայները կը բաժանուեն:

Պէտք է յիշել անգլիական պառլամենտի և մի ուրիշ առանձնայատկութիւնը: Անգլիական ընտրողական իրաւունքով ամեն մի անշարժ կայքի տէր ձայն տալու իրաւունք ունի: Եթէ մի անգլիացի մի քանի շրջանում անշարժ սեպհականութիւն ունի, նա ամեն մի շրջանում էլ կարող է ձայն ունենալ, բայց մի ձայնից ոչ աւելի: Եւ որովհետեւ մեծ ֆիրմաներն անշարժ կայքեր, օրինակի համար, զանազան քաղաքներում կրպակներ կամ գաւառներում հողեր ունեն, ուստի զրանց տէրերը կամ զխաւոր կառավարիչներն ոչ թէ մի, այլ տասը ձայն էլ են ունենում: Այդ պարտնները հնարաւորութիւն են ունենում մի տեղ ազատամիտ թեկնածուի համար ձայն տալու, մի ուրիշ տեղ՝ պահպանողականի: Միտար Բէքսէնդէյլը, որ զանազան շրջաններում շատ հողի տէր է, 43 ձայն ունի: Այդպիսի մի քանի շրջաններ նպաստում են կառավարութեանը: Այսպէս, օրինակի համար, Չէրտսիի շրջանում 12000 ընտրողներից մօտ 1500 ձայն ունին այնպիսի անձինք, որոնք Չէրտսիում չեն բնակուած, բայց այնտեղ անշարժ կայքեր ունին: Անցեալ ընտրութիւններին

այնտեղ մասնակի կամ լրացուցիչ ընտրութիւններ են եղել, որոնք մեծ նշանակութիւն են ունեցել ամբողջ Անգլիայի համար, որովհետեւ այն տեղի թեկնածուի ընտրութիւնից էր կախուած, թէ ինչ տեսակ կարինետ կըլինի—պահպանողական թէ արժատական: Եթէ այդ 1500 ձայները չլինէին, արժատական թեկնածուն մեծամասնութիւնը կը ստանար: Սակայն ձայն ունենալով՝ ազատեցին պահպանողական մինիստրութիւնը: Իրենց ձայնը տալու համար նրանք ամեն կողմից Անգլիա էին եկել՝ Փրանսիայից, Բելգիայից և մինչև անգամ Սպանիայից:

8. ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախընթաց գլուխներում մենք ասացինք, որ թաղաւորն Անգլիայում համարեա ոչ մի իշխանութիւն չունի, որովհետեւ ժամանակի ընթացքում կամաց կամաց անցել է մինիստրների ձեռք, իսկ սրանք, ինչպէս յայտնի է, ընտրուում են համայնքների պալատի մեծամասնութիւնից և միասին կարինեա են կազմում: Երկրի իսկական զերագոյն գործադիր իշխանութիւնն այգալիսով ներկայանում է մինիստրների կարինեաւ, որի խորհրդակցութիւններին թաղաւորը ներկայ չէ լինում: Կարինեաւ կամաց կամաց առաջացել է «Գաղտնի Խորհրդի» քաղաքական բաժնից, որի անդամներն ոչ միայն մինիստրներն էին, այլ և թաղաւորի անձնական խորհուրդատուներից զանազան անձինք: Երբ պառլամենտական կուսակցութիւնն ուժեղացաւ, «Գաղտնի Խորհրդի» դերը, որպէս մի ամբողջութեան, սկսեց նսեմանալ և վերջ ի վերջոյ բոլորովին թուլացաւ: Իրենց իսկական նշանակութիւնը պահպանել են միայն նրա բաժանմունքներից մի քանիսը, որոնցից պիտաւորը կարինեան է, որ և կառավարութեան բուն կենտրոնն է: Միւսներն ժամանակ նա բոլորովին ազատ մնաց թաղաւորի անձնական ազդեցութիւնից: Գէորգ I-ի օրից թաղաւորն ոչ նախագահում է այնտեղ և ոչ

էլ ներկայ է լինում: Յետոյ՝ XIX դարի սկզբում յայտնուեց, որ կարինեան մասնակցում են միայն իսկական մինիստրները, իսկ նախագահն ու ղեկավարողն առաջին մինիստրը՝ պրէմիերն է, այսինքն ուժեղ կուսակցութեան պարագլուխը:

Կարինեաի կազմակերպութեան ամենաէական յատկութիւնը մինիստրների համերաշխութիւնն է: Նրա անդամներից և ոչ մէկը չէ կարող ասել, թէ ինքն անձամբ չէ մասնակցել այս ինչ վճիռն կայացնելուն կամ թէ համամիտ չէ իւր միւս պաշտօնակիցներին: Եթէ կարինեաի անդամների միջև լուրջ տարաձայնութիւններ են տեղի ունենում, պրէմիերի քաղաքականութեան հակառակ կարծիքների ներկայացուցիչները կամ պիտի հպատակուեն նրան, կամ պիտի հեռանան: Անշուշտ, եթէ տարաձայնութիւնները շատ նշանաւոր լինեն և երկպառակութիւն լինի իրենց ազդեցութեամբ համարեա հաւասար խմբերի միջև, այդ կ'ազդէ թէ ամբողջ երկրի և թէ պառլամենտի գործաւարութեան վրայ, և վերջ ի վերջոյ մինիստրութիւնը կ'ընկնի:

Կարինեաի նիստերն հրապարակական չեն, և ինչ որ այնտեղ կատարւում է, գաղտնի պիտի մնայ: Թէպէտ առաջին մինիստրը կառավարութեան գլուխն է հանգիստանում բառիս բուն նշանակութեամբ և ընդհանուր քաղաքականութեան համար նա է պատասխանատու երկրի առաջ, բայց և այնպէս ոչ կարինեաւ և ոչ էլ առաջին մինիստրը չեն միջամտում զանազան մինիստրութիւնների կեանքի մանրամասնութիւններին, և, օրինակի համար, ղիւսանագիտական զեկուցումներն ուղարկւում են օտարազգի

գործերի պետական քարտուղարին: Միայն կարևորագոյն հարցերն, որոնք վերաբերում են պետական ընդհանուր քաղաքականութեան, քննում են մինիստրները պրէմիերի հետ միասին, կամ կարինետի ժողովում:

XVI և XVII դարերում «Գաղտնի Խորհուրդը» շատ լայն իրաւունքներ էր բանեցնում: Նրա միջոցով թագաւորը զանազան օրդօնանքի (հրամաններ) էր արձակում, որոնք պարտադիր էին բոլոր հպատակների համար: Այդ ժամանակ իսկական օրէնք էր համարւում միայն այն օրէնքը, որ պառլամենտն ընդունել էր և արձանագրել Օրէնքների Գրքում, որ կարող էր փոխուել ուրիշ օրէնքով և այն էլ միայն պառլամենտի միջոցով: Իսկ օրդօնանքը ժամանակաւոր կարգադրութիւն էր, հրատարակւում էր թագաւորի հրամանով և Օրէնքների Գրքի մէջ չէին մտցնում: Այդ ճանապարհով թագաւորը կարող էր բոլորովին յեղաշրջել ամեն մի օրէնք կամ սահմանափակել նրա նշանակութիւնը: Եւ ահա այդ «Գաղտնի Խորհուրդի» ամեն տեսակի լիազօրութիւնները ձեականապէս մինչև օրս էլ չեն փոխուած: Նրա գործունէութեան մեծ մասըն արդէն անցել է զանազան մինիստրութիւնների և խորհուրդների տեսչութեանը, իսկ ինչ որ մնացել է, այն էլ կատարւում է առանձին յանձնաժողովներում, ինչպէս դատական և այլն: Ձեականապէս շատ բան կատարւում է «Գաղտնի Խորհուրդի» անունից, բայց իրօք նա երբէք չէ ժողովւում խորհրդակցելու: Բոլոր կարգադրութիւնները մշակւում են համապատասխան մինիստրութիւններում պետական

հաւատարմատարների մասնակցութեամբ և հաստատւում է կարինետը կամ գոնէ առաջին մինիստրը: Այսպէս՝ «Գաղտնի Խորհուրդի» հեղինակութեան իմաստն այն է, որ գործադիր իշխանութեան բարձրագոյն մարմիններին լայն լիազօրութիւններ են տրուած կառավարչական կարգադրութիւններ անելու, բայց դրանց համար ամբողջապէս պատասխանատու է մինիստրութիւնը և եթէ այդ լիազօրութիւններն ի չարը գործադրուեն կամ սխալ անեն, ամենախիստ պատասխանատուութեան են ենթարկւում:

Դառնալով զանազան մինիստրների կազմակերպութեան, պէտք է նկատել, որ մինիստրութեան անդամներից երեքն առանձին վարչական մասն չունին. դրանք կարինետի ամենաազդեցիկ և պատուաւոր անդամներն են՝ առաջին մինիստրը, խորհուրդի նախագահը և գաղտնի կնիքի լորդ-պահապանը: Սովորաբար առաջին մինիստրը և ելեմտից մինիստրն է լինում, բայց նա ոչ մի յարաբերութիւն չունի դէպի Ֆինանսները, որոնց կառավարիչը գանձարանի կանցլերն է: Դրանք երեքն էլ քաղաքական գործիչներ են և ոչ թէ կառավարիչներ: Կառավարչական գործը ղեկավարւում են հետեւեալ մինիստրներն ու հաստատութիւնները: Հինգ պետական խորհրդական կառավարւում են արտաքին ու ներքին գործերը, ղինտօրական մինիստրութիւնը, գաղութներն ու հնդկաստանը: Արդարադատութեան մինիստրը լորդ-կանցլերն է, իսկ Ֆինանսներինը, ինչպէս ասացինք, գանձարանի կանցլերը: Սա միշտ համայնքների սլախտի անդամ է, որովհետեւ Ֆինանսներին

վերաբերեալ օրինագծերը մշակում է միայն համայնք-
ների պալատը: Փոստային գործն անկախ է և նրա
գլխավորն իւր զիրքով հաւասար է մինիստրի, ներ-
կայ է լինում պառլամենտի նիստերին, բայց միշտ
էլ կարինետի անգամ չէ լինում: Մովային գործերը
կառավարում է, այսպէս ասած, ծովապետութեան
խորհուրդը, որ բաղկացած է առաջին լորդից և
հինգ անդամից, որոնցից չորսը նաւատորմի զին-
պաշտօնեաներ են, իսկ մէկը — քաղաքացիական: Յե-
տոյ գալիս են զանազան տեսակ կառավարչական
հաստատութիւններ, որոնց անմիջական կոչումն
ոչ թէ կառավարելն է, այլ կառավարութեան կողմից
հսկողութիւն ունենալ հասարակական գործունէու-
թեան պէս պէս ձեւերի վրայ: Այդպիսի հաստատու-
թիւններ են՝ առւերական, հասարակական շինութիւն-
ների, երկրագործական, տեղական ինքնավարութեան և
կրթութեան խորհուրդները: Վերջինս համապատաս-
խանում է մեր լուսաւորութեան մինիստրութեանը:
Այս բոլոր հաստատութիւնները կամաց կամաց ա-
ռաջ են եկել Գաղտնի Խորհրդի կառավարչական
մասնաժողովներէ: Բարձրագոյն կառավարչական հաս-
տատութիւններին պէտք է աւելացնել և շտապա-
կան վարչութիւնը, որի գլուխն ատենադպիրն է և
Իռլանդիայի գլխավոր ատենադպիրն, որ թէպէտ
ստորադրուած է իռլանդական նահանգապետին, բայց
իրօք կառավարիչը նա է և այդպէս էլ նա ներկայա-
նում է պառլամենտում: Վերջապէս նշանաւոր դեր են
կատարում կառավարութեան երկու իրաւաբանները,
որոնցից մէկին կարելի է անուանել գլխավոր դա-
տախազ, իսկ միւսին — գլխավոր նօտար:

Առանձին պալատական մինիստրութիւն չկայ. պա-
լատական գործերն ու թատերական զբաղնութիւնն
անում է լորդ-լեմբերլէնը, որ չէ պատկանում քա-
ղաքական գործիչներին:

Կան ևս երկու կառավարութիւն, որոնք չեն մաս-
նակցում քաղաքական պայքարներին. մէկն եկեղեցա-
կան գործերի կառավարութիւնն է, միւսը՝ բարե-
գործական գումարներինը: Առաջինի նպատակը պարզ
է: Երկրորդի նպատակն է պահել, աճեցնել և մօխել
բարեգործական նպատակներով նուիրած կամ կտա-
կած գումարները. հաւասարապէս և կառավարում
է նոյն նպատակին յատկացրած կալուածները: Դը-
րանք մշտական ներկայացուցիչներ չունին պառլամեն-
տում:

Լորդ-լեմբերլէնի ներկայութիւնն էլ լորդերի պա-
լատում անձնական է և ոչ քաղաքական, իսկ միւս
պաշտօնները կարող են մինիստրական պաշտօններ
համարուել ուստի և պահանջում են, որ մասնակ-
ցեն պառլամենտին: Նոյն իսկ կարինետում, որ կա-
ռավարում է երկիրը, բոլոր մինիստրները չեն լի-
նում: Անհրաժեշտ է տասն և մի անդամի մասնակ-
ցութիւնը, այն է՝ պրէմիերի, լորդ-նախագահի, կան-
ցլերի, հինգ պետական-քարտուղարի, գանձարանի
կանցլերի, ծովապետութեան առաջին լորդի և իռ-
լանդական գործոց ատենադպրի մասնակցութիւնը:
Սովորաբար կարինետ են կանչւում և գաղտնի կնիք
պահողը, առւերական խորհրդի նախագահը, իսկ
միւսներէն՝ որին կ'ընտրէ պրէմիերը, ներկայուծա կա-
րինետի անդամների թիւը հասնում է 20-ի:

Այսպէս, ինչպէս տեսնում ենք, անգլիական կա-

առավարութեան կազմակերպութիւնը կրկին բնաւորութիւն ունի. նրա բարձրագոյն ներկայացուցիչները միաժամանակ և քաղաքական գործիչներ են պառլամենտում, և ղեկավարում են կառավարչական մեքենան. մի դէպքում՝ գերակշռում է մի բնաւորութիւնը, միւս դէպքում՝ միւսը. իսկ մինիստրների վերաբերութեամբ նրանք միացած են: Այդ պատճառով էլ զուտ վարչական պաշտօնեան չէ կարող պառլամենտական գործիչ լինել և եթէ պառլամենտի անդամներէց մէկը պետական պաշտօն է ստանձնում, կառավարութիւնից դուրս է ստանում, համայնքների պալատի անդամ լինել չէ կարող: Դրա նպատակը շատ հասկանալի է—հեռացնել մինիստրների խնամքական հովանաւորութիւնը: Սակայն մինիստրները պիտի պառլամենտի անդամ լինին և պառլամենտի առաջ պիտի պաշտպանեն իրենց խնամքին յանձնուած պաշտօնի շահերը և նրանց հետ շաղկապուած հարցերը: Վարչական ամբողջ կազմակերպութիւնը քաղաքական կռիւներից բոլորովին դուրս է մնում: Երբ մինիստրները փոխում են, փոխում են և կառավարչութեան քաղաքական պարագլուխները, իսկ միւս պաշտօնակալները մնում են իրենց տեղերում: Դրա միանգամայն հակառակն է տեղի ունենում Ամերիկայում: Իշխաւոր վարչական հաստատութիւններում կան «մշտական ատենադպիրներ», որոնք կախումն չունին քաղաքական տատանումներից: Այսպէս, հնդկաստանի գործերի կառավարիչն պետական ատենադպիր է, կամ ազգային լուսաւորութեան գործի կառավարիչը նոյնպէս պետական ատենադպիր է, բայց զրանց հետ միասին կան

մշտական ատենադպիրներ, որոնք, թէև ստորագրուած են իրենց քաղաքական իշխանաւորներին, բայց չեն փոխում. իրենց մասնագիտութեան նկատմամբ փորձառութիւն ունին և իրօք ընթացիկ գործերի վրայ նրանք մեծ ազդեցութիւն ունին:

Զէ կարելի լուծեամբ անցնել զօրքը, եկեղեցու, կրթութեան և տեղական ինքնավարութեան կազմակերպութիւնները:

Անպիտանիք մշտական մեծ զօրք պահելն միշտ վտանգաւոր են համարել երկրի բարօրութեան համար: Որպէս զի կառավարութիւնը չկարողանայ զօրքը բանեցնել ժողովրդի դէմ, Անպիտանիք զինուորական ղեկավար սահմանափակուած է արտակաղ միջոցներով: Պաշտօնապէս զօրքը մի տարով է. ամեն տարի հաստատում են պաշտօնները, զինուորական առանձին օրէնքները, որոնք անհրաժեշտ են կարգապահութեան համար: Այդ պայմաններում երկիւղ չկայ, որ միապետութիւնը կարող է զօրքն իրեն հետ կապուած մի հաստատութիւն համարել և ուզեցածի պէս ժողովուրդի առաջ դուրս բերել: Գանձաւոր զօրքի թիւը մեծ չէ, և լրացնում են ցանկացողներով, որոնք զինուոր են դառնում միայն այն ժամանակ, երբ հաշտարար դատաւորի ներկայութեամբ զրա մասին ծանուցումն են անում և զինուորական երգումն են տալիս: Ապա նա ենթարկւում է զինուորական իշխանութեանն և զինուորական օրէնքներին, որ ամեն տարի՝ ինչպէս տասցինք, հաստատում է պառլամենտը, իսկ քաղաքական ազատութիւններն այլ ևս նրան չեն վերաբերում: Հնդկաստանի զօրքն ուրիշ վիճակի մէջ է և նա կախումն չունի վերոյիշ-

եալ սահմանափակող պայմաններէ: Թէպէտ հնդկական զօրքը կարող են բանեցնել և հնդկաստանից դուրս, բայց ի չարք գործ դնել նրան ժողովրդի ազատութիւններն խախտելու նպատակով չեն կարող հէնց այն պատճառով, որ նա պահուում է հնդկաստանի հաշուով, իսկ հնդկական զուգորներն ծայրագոյն վերահսկողութիւնը պառլամենտին է պատկանում: Բայց կանոնաւոր զօրքից կայ և պահեստի զօրք, որ լրացնում են կամաւորներով, բայց եթէ սրանց թիւը քիչ է լինում, դիմում են վիճակահանութեան: Մի քանի շաբաթով այս վաշտերը կանչւում են զինուորական պարապմունքների համար, իսկ պատերազմի ժամանակ պետութեան մէջ զանազան ծառայութիւններ են կատարում: Վերջապէս կան կամաւորներ և իօմներիններ—օժանդակ զօրքեր, որոնց կոչումն է պաշտպանել երկիրը, երբ թշնամին ներս է խուժում: Հարաւային Աֆրիկայի հասարակապետութիւնների հետ վերջին կռիւն մղելիս պառլամենտի թոյլատրութեամբ նրանց պատերազմի դաշան ուղարկեցին: Ինչ վերաբերում է անգլիական նաւատորմիդին, ամենքիս յայտնի է, որ նա առաջնակարգ տեղ է բռնում: Անգլիացիք միշտ այն համոզմանն են եղել, որ միայն ուժեղ նաւատորմիդը կարող է ապահովել իրենց անկախութիւնը, ներքին յառաջադիմութիւնն և արեգերական կարողութիւնը: Կարգապահութեան կողմից նաւատորմիդի ստորին պաշտօնեաները զինուորների հետ հաւասար պայմանների մէջ են:

Անգլիացում ոստիկանութիւնն ըստ մեծի մասին կախումն ունի ինքնավար համայնքներից ու շրջան-

ներից: Ներքին զօրծերի մինիստրութիւնն ընդհանուր հսկողութիւն ունի ոստիկանական ծառայութեան կազմակերպութեան վրայ, զաւանդներում նա է նշանակում ոստիկանապետներին, տեսուչներին, վերահսկում է Լոնդոնի ոստիկանութեանը, բայց Սիտիից, որի ոստիկանութիւնը քաղաքային իշխանութեանն է ստորադրուած: Ներքին զօրծերի մինիստրութեան հրահրութեան տակ են գտնւում զօրծարաններն, արհեստանոցներն ու բանտերը: Բայց բարեկարգութեան և ապահովութեան վերաբերեալ կարգապետութիւններ ոստիկանութեանն անում են ընտրուած ժողովները, զաւանդների ու քաղաքների իշխանութիւններն և հաշտարար դատաւորները: Անգլիացում գաղանի ոստիկանութիւն կայ, բայց ոչ մի «քաղաքական» լիազօրութիւն չունի. նա չէ կարող խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւններ անել: Ընդհանրապէս անգլիական ոստիկանութիւնն այնպէս լաւ է կազմակերպուած, նրա յարաբերութիւնը դէպի ժողովուրդն այնպէս է, որ նա ամենայն իրաւամբ կարող է պարծենալ իւր գործունէութեամբ: Գուցէ աշխարհումս անգլիական ոստիկանութիւնն առաջինն է:

Անգլիայի ամբողջ բնակչութեան երեք քառորդը քաղաքներում է բնակւում: Այդ քաղաքները կառավարուելու ձևի կողմից երեք տեսակ խումբ են կազմում. 1) 50,000 աւելի բնակիչ ունեցող, 2) 50,000 պակաս բնակիչ ունեցող և 3) փոքրիկ քաղաքներ, որոնք կազմակերպութիւն չունին: Քաղաքային վարչութիւնն ամենուրեք ընտրւում է, և ընտրութիւնների մանրամասնութիւններն որոշուած են այն հրովարտակով, որով քաղաքին կորպորատիւ

կազմ է տրուած: Քաղաքային վարչութեան զիտաւոր օրդանը խորհրդարանն է (դումա), որ բաղկացած է երեք տարով ընտրուած որոշ խորհրդականներից, իրաւաստներից և ալգերմէններից, որոնց ընտրուած են իրաւաստները վեց տարով: Սրանցից ընտրուած է քաղաքագլուխ մի տարով: Գլխաւորապէս դուման հոգս է տանում աղքատների, հասարակական առողջապահութեան, ժողովրդի լուսաւորութեան վրայ: Ի հարկէ, սրանց հետ միասին քաղաքային վարչութիւնն ունենում է իւր սովորական պարտականութիւնները՝ հսկել քաղաքային կալուածների, փողոցների բարեկարգութեան վրայ և այլն: Ինչպէս քաղաքներում, այնպէս և գեմստփոներում կառավարութիւնն իրեն բոլորովին հեռու է պահում տեղական գործերն ղեկավարելուց. նա միայն բաւականանում է ղիտելով և վերահսկելով, և դրա շնորհիւ նա միջոց է աւելիս զարգացնելու շատ արդիւնաւոր և հեղինակաւոր գործունէութիւն:

Բնորիշ է նոյնպէս, թէ ինչպէս է դրուած Անգլիայում ժողովրդի լուսաւորութեան գործը: Սկզբնական ուսումը գտնւում է պետութեան անմիջական հսկողութեան ներքոյ և լիովին կազմակերպուած է: 1870 թ. մտցրած է ընդհանուր զրագիտութիւն, և ամենուրեք կամաւոր կամ դաւանական, աշխարհական կամ պետական ուսումնարանների ցանցով է պատած Մեծ Բրիտանիան: 1902 թ. օրէնքով առաջին տեսակի ուսումնարանների ծախքը նոյնպէս պետութիւնն է հոգում, և ընդ նմին վարչականի կողմից ընդհանուր հսկողութեան ներքոյ են: Նրանց հոգաբարձութիւնը յանձնուած է գա-

ւառներին և իրաւունքների կողմից սրանց հաւասար քաղաքներին, որոնք ժողովների և խորհրդարանի անդամներից առանձին կոմիտէներ են ընտրում ուսումնարանների համար: Ընդհանուր վերահսկողութիւնն ու տեսչութիւնը «Դաստիարակութեան խորհրդարանին» են վերապահուած: Միջնակարգ ուսումնարանները դեռ ևս բաժան բաժան են: Կան «Հրապարակական ուսումնարաններ», որոնք ունեն ժառանգութիւն ստացած ահազին գումարներ ու կալուածներ. կան զանազան տեսակ արուեստագիտական ու արդիւնաբերական ուսումնարաններ, որ հիմնել են մասնաւոր բարեգործներ, կամ տեղական հասարակութիւնները. վերջապէս կան բազմաթիւ մասնաւոր ուսումնարաններ թէ՛ տղայոց և թէ՛ աղջկերանց համար: Նոյն 1902 թ. օրէնքը թոյլատրում է ուսումնարանական կոմիտէներին ոչ միայն բարեխօսել համանման ուսումնարաններ բանալու, պահելու և նիւթապէս ապահովելու մասին, այլ և իրենց հայեցողութեամբ դասաւանդութեան ծրագիրն և դաստիարակչական մասը կազմելու:

Բարձրագոյն ուսումնի աւելի ևս կախուած է հասարակական ոյժերի նախաձեռնութիւնից: Անգլիայում համալսարանները բոլորովին ազատ են պետութեան վարչական խնամակալութիւնից: Պառլամենտը կարող է նրանց համար, ինչպէս և ուրիշ հաստատութիւնների համար, այս կամ այն օրէնքը հրատարակել, մի քանի պաշտօնեաների թաղաւորն է նշանակում հիմնադրի իրաւունքով, բայց ընդհանրապէս անգլիական համալսարանների կեանքին չէ միջամտում կառավարչութիւնը. այնտեղ ոչինչ չէ

լսուժ մինխտրութեան շրջաբերականների և կարգադրութիւնների, պարտադիր ուսումնական ծրագիրների մասին և այլն: Համալսարանները մի տեսակ Ֆեդերատիւ Հանրապետութիւններ են, որոնք գտնուում են ազգային կառավարութեան հովանաւորութեան ներքոյ և այդ պատճառով նրանք շատ պահպանողական են:

Եկեղեցու կազմակերպութիւնն էլ Անգլիայում մեծ առանձնայայտութիւններ ունի: Պետական եկեղեցին այնտեղ անդլիկան եկեղեցին է, իսկ Շոտլանդիայում — պրէսվիտերականը: Մնացեալ դաւանութիւնները, որոնք չեն ստորագրում պետական այդ եկեղեցիներին, ենթարկւում են դաւանութիւնների ազատութեան մասին սահմանուած կանոններին:

Անգլիական եկեղեցին XVII դարում պաշտօնապէս անջատուեց հռովմից և ընկաւ պետական իշխանութեան հովանաւորութեան տակ: Թէպէտ դաւանական կողմից թաղաւորն եկեղեցու գլխաւոր չէ համարուած, սակայն զոգմատականի կողմից նրա ինքնուրոյնութիւնը սահմանափակուած է աշխարհական իշխանութեան վերահսկողութեամբ, իսկ վարչական և կարգապահական կողմից միանգամայն կախումն ունի կառավարութիւնից: Բոլոր բարձրագոյն եկեղեցականներին՝ եպիսկոպոսներին և դեկաններին թաղաւորն է նշանակում, պահպանելով մի տարօրինակ ձեւականութիւն, այն է՝ թոյլատրել, որ այս ինչ անձին ընտրեն: Քահանաներ նշանակելը կախուած է եկեղեցու զանազան պատրոններից, սեպհականատէրերի իրաւունքով: Բոլոր հոգեւոր դատարանների դէմ

արքիդիակոնական, եպիսկոպոսական և արքեպիսկոպոսական՝ վերջնական բողոք կարելի է ներկայացնել «Գաղտնի Խորհրդարանի» դատական կոմիտէին: Եկեղեցական կանոններ հրատարակելու համար Կենտերբերիի և Եօրկի գաւառներում ժողովներ են գումարւում, կոնվոկացիա, որոնց մասնակցում են բացի եպիսկոպոսներից արքիդիակոններ, դեկաններ և պրիւորներ կամ ծխատէր հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներ: Սակայն այդ ժողովները գումարելու, կանոնները քննելու և հրատարակելու թոյլտուութիւնը կառավարութիւնն է տալիս: Վերջապէս անդլիկան եկեղեցուն պատկանող թէ հոգեւորականութեանն և աշխարհականներին վերաբերեալ սահմանուած կանոնադրութիւններն հաստատում է պառլամենտն և Օրէնքների Գրքի մէջ մտցնում: 1872 թ. պառլամենտը հաստատում է կոնվոկացիաների ձևակած կրճատեալ ժամաստացութիւնը:

Շոտլանդիայի հետ կապած միութեան ակտի հիման վրայ այնտեղ պետական եկեղեցին պրէսվիտերականն է: Սա կառավարւում է զանազան կարգի ժողովներով, որոնց մասնակցում են պատարներ և աշխարհականներից — ծերունիներ: Նախ ծուխն է, մի քանի ծուխ միասին կազմում են պրէսվիտերիա, որոնք միանալով սիւնոդոս են կազմում, և դրանց թիւը Շոտլանդիայում 16 է: Վերջապէս ամբողջ շոտլանդական եկեղեցին միանում է պատարների և աշխարհական ծերունիների ընդհանուր ժողովով: Սրանց ընդհանուր ժողովներն աւելի ազատութիւն են վայելում, քան թէ անգլիական կոնվոկացիաներն, բայց սրանց վճիռնե-

ըրն էլ ենթարկուում են պառլամենտի վերահսկողութեանն և ընդհանուր դատարանների վերաստուգութեանը:

Ամբողջութեան համար մեղ մնում է լրացնել մեր տեսութիւնը՝ մի քանի խօսք նուիրելով Անգլիայի գաղութներին:

Միացեալ թագաւորութեան 41 միլ. բնակիչները համայն Մեծ Բրիտանիայի բնակչութեան մօտաւորապէս տասներորդ մասն են, որ 408 միլ. չափ է: Դրանից 52 միլ. սպիտակներ են, իսկ 356 զանազան գոյնի ցեղեր: Այդ ահագին բաղմութիւնը, որ ամբողջ երկրագնդի բնակիչների (հաշուելով սրանց թիւը 1,500 միլ.) քառորդից աւելի է և մի երրորդականից պակաս, պէս պէս եղանակով է կառավարուում. կան այնպիսի տեղեր, որոնք լիովին հպատակուում են կառավարութիւնից նշանակուած նահանգապետներին, կան այնպիսի երկիրներ, որոնք համարեա անկախ են և ընդունում են միայն Անգլիայի զերիշխանութիւնը: Ընդհանրապէս Անգլիայից կախումն ունեցող երկիրները կարելի է բաժանել չորս կարգի:

Առանձնակի է հնդկաստանի կառավարութիւնը: Թէև նա ենթարկուում է պառլամենտի ծայրագոյն իշխանութեանը, բայց 1858 թ. ախտի հիման վրայ այդ լայնատարած երկիրը կառավարում է Պետական-ատենադպիրն իւր մօտ գտնուող խորհրդարանի անդամների հետ միասին: Խորհրդարանի անդամներին, որոնք 10—15 հոգի են լինում, նշանակում է Պետական-ատենադպիրը յծա՛հ: Հընդկաստանի վերաբերեալ բոլոր կարեւորագոյն միջոց-

ներն ու կարգադրութիւնները կամ խորհրդարանն է մշակում է կամ Պետական-ատենադպիրը խորհրդարանի մասնակցութեամբ և ոչ թէ «Գաղտնի Խորհրդարանն» է հրամաններ արձակում: Միայն երբ պէտք է լինում վարչութեան պաշտօնեաներին կամ հնդկական գործերի տեսչութեան ծառայողների ոռձիկը փոխել, պահանջում է «Գաղտնի Խորհրդարանի» հրամանը: Թագաւորին փոխարինում է փոխ-արքան, որ նշանակուում է 5 տարով: Փոխարքան ունի 5 անգամից բաղկացած մի խորհուրդ, որ լրացւում է օրէնսդրական նպատակների համար եղած լրացուցիչ 16 անդամներով: Սրանց փոխարքան է նշանակում: Գաղութների առաջին խումբը նմանում է հնդկաստանին միայն այն աարբերութեամբ, որ ստորադրուած է գաղութների ատենադպիրն և Գաղտնի Խորհրդարանին: Այդ տեսակ գաղութները կառավարում են նահանգապետներն իրենց նշանակած խորհրդարանների աջակցութեամբ: Երկրորդ խմբի գաղութներն ունեն օրէնսդրական ժողովներ, որ ընտրում է ինքը ժողովուրդը: Վերջապէս կան գաղութներ, որոնք իսկապէս անկախ պետութիւններ են: Այդ գաղութներում կառավարութիւնը պատասխանատու մինիստրների ձեռքին է, որոնք պիտի յարմարուն պառլամենտի դերակշռող կուսակցութեան: Իւրաքանչիւր համանման գաղութ սովորաբար ունենում է երկու պալատից բաղկացած օրէնսդրական ժողով: Վերին պալատի անդամներին կամ ինքը ժողովուրդն է ընտրում, կամ ներքին պալատը: 1867 թ. Կանադան և 1901 թ. Աւստրալիան ֆեդերացիաներ են, ուր կառավարու-

Թեան գլուխն օրէնսդրական պալատներն են և մի-
նիստրութիւնները: Նոյն ձևով են կառավարում
և վերջին ժամանակներս նուաճած Հարաւային Ա-
ֆրիկայի Հասարակապետութիւնները: Այդ պաղութ-
ներում Մեծ Բրիտանիայի կառավարութեան ներ-
կայացուցիչները ընդհանուր նահանգապետներն են
իրենց խորհրդարաններով, որոնք գործում են որպէս
սահմանադրական թագաւորներ, ունենալով և veto-ի
իրաւունք, բայց անգլիական պառլամենտը կարող է չը-
վաւերացնել նաև ընդհանուր նահանգապետների Հաս-
տատածները: Զօրք, նաւատորմիդ կաղձակերպելու
կողմից, անտեսական և սոցիալական քաղաքակա-
նութեան կողմից զրանք համարեա անկախ են: Հիւ-
սիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները կոր-
ցնելուց յետոյ անգլիական պետական մարդիկ մեծ
զգուշութեամբ են վերաբերում դէպի գաղութները.
աշխատում են պահպանել և զարգացնել բարոյա-
կան կապը նրանց հետ, խոյս տալ խիստ ընդհա-
րու. մներից:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	տող	տպած է	պէտք է կարդալ
VIII	12 վ.	մինիստրները	մինիստրները
"	13 "	ամեն	ամենը
XII	13 "	աջքեր	աջքերը
"	14 "	ականջներ	ականջները
XVIII	14 ն.	ծոյլտրուած է	ծոյլատրուած է
XXVI	7-8 վ.	ուսումարանները	ուսումնարանները
6	7 "	վերջացել	վերջացրել
13	12 "	չունենալով	չունենալով
15	6 "	հանդիսաւր	հանդիսաւոր
16	8 ն.	պատճառով	պատճառով
21	9 "	լորդերից	լորդերի
"	4 "	գումարած	գումարած
22	6 "	տօրեր	տօրիներ
32	6 "	արտկարգ	արտակարգ
34	11 "	անգլիացիք	անգլիացիք
"	7 "	Corpaus	Corpus
36	13 վ.	քաղացիների	քաղաքացիների
37	2 "	ապհովուծիւնն	ապահովուծիւնն
"	13 "	Կորպուսի	Կորպուսի
39	8 ն.	Կորպուսի	Կորպուսի
43	3 վ.	որովհետև	որովհետև
48	3-2 ն.	գոհն	գոհն
54	8 վ.	զանազն	զանազան
63	13 ն.	նկատմար	նկատմամբ
75	7 վ.	սենակ	սենեակ
"	9 ն.	շարուծ	շարուած
76	6 "	ընտրութիւնն	ընտրութիւնը
78	12 վ.	օգնակալ	օգնական
103	11 "	Դէկտ	Դէկտ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0185578

